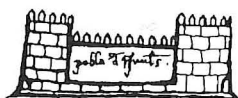

**V CONGRÉS
D'HISTÒRIA I FILOLOGIA
DE LA PLANA**

Nules, abril 1998

**V CONGRÉS
D'HISTÒRIA I FILOLOGIA
DE LA PLANA**

NULES, ABRIL DE 1998

© Del text: els autors

De la present edició: Ajuntament de Nules

Servei de Publicacions, Diputació de Castelló

Edita: Servei de Publicacions

Diputació de Castelló

Rafalafena, 3. 12003 Castelló

Imprimeix:

I.S.B.N.: 87-920790-5-3

Dipòsit Legal: CS-100-98

ÍNDIX

PRÒLEG	13
Conferència inaugural: Las Cortes Valencianas en la edad moderna. Un ejemplo de autoritarismo real y resistencia estamental.....	15
<i>Lluís J. Guia Marin</i>	
HISTÒRIA	29
Ponència: El procés de romanització a la Plana. La Vil.la de Benicató (Nules)	33
<i>Francesc Gusi i Jener, Carme Olària i Puyoles, Ferran Arasa i Gil.</i>	
El poblat ibèric dels Estrets-Racó de Rata, Vilafamés	75
<i>Carme Barrachina, Mª Dolors Llorens</i>	
La pedra Sent Anna de Vilafamés (Plana Alta)	89
<i>Xavier Allepuz Marzá, José R. Rodríguez Hidalgo.</i>	
La reestructuració de l'espai de la Plana feta pels colonitzadors cristians arran de la conquesta	101
<i>Xavier Mesado Gimeno</i>	
Economia local i comerç exterior en el segle XV l'activitat mercantil italiana a la Plana	113
<i>David Igual Luis</i>	
José Vergara: Frescos del siglo XVIII en la Plana de Castellón	139
<i>Rosario Balaguer Franch, Francisco J. Muñoz Henares</i>	
Joan Santalínia i altres paraïres de Castelló a la fi del segle XV.	155
<i>Germán Navarro Espinach</i>	
Un intent d'analitzar el carlisme de la ciutat de Castelló durant la seua evolució i el període de la transició democràtica (1966-1977)	179
<i>Josep M. Miralles Climent</i>	

Francesc Gusi i Jener*
Carme Olària i Puyoles**
Ferran Arasa i Gil***

*EL PROCES DE ROMANITZACIO A LA
PLANA.
LA VIL·LA DE BENICATO (NULES)*

En aquesta ponència volem presentar un estat de la qüestió respecte a la distribució dels assentaments agrícoles hispano-romans, estructurats dins d'un determinat paisatge rural i depenent directament d'una geografia molt específica, -la planúria litoral castellonenca-, en un marc cronològic que comprèn des del segle I abans de la nostra Era, a les darreries del període republicà i Principat d'August, fins al Baix Imperi i l'etapa inicial de la tardoromanitat, dels segles IV al VII de la nostra Era.

LA PLANA BAIXA EN EPOCA ROMANA

La franja costera que s'estén entre les antigues ciutats de *Dertosa* i *Saguntum* es caracteritza en època romana per l'existència d'un hàbitat rural dispers, amb una notable absència de nuclis urbans. Un recent estudi d'un de nosaltres sobre el poblament romà d'una part important d'aquest territori, ha permès traçar-ne les grans línies de l'evolució des del període iberorromà fins a l'antiguitat tardana (Arasa, 1995). Exposarem ací un resum de les conclusions referides al terç meridional d'aquest territori entre els segles I i VI d.n.E., ja esboçades en un anterior treball (Arasa, 1984).

La comarca -el límit meridional de la qual està situat a 10 km al nord de la important ciutat de *Saguntum*- devia pertànyer al territori d'aquesta ciutat, el qual possiblement s'estenia en aquesta direcció fins a la serra del Desert de les Palmes, a uns 50 km al NE de la ciutat (Arasa, 1990-91). La Via Augusta travessa el territori longitudinalment, però sense que pugui fixar-se amb seguretat un traçat concret en tot aquest tram (Fondejador, Rosselló, 1995). Fins i tot la troballa de mil·liaris és estranya, puix només en trobem el de l'Alter dedicat a l'emperador Trebonià Gal que pot datar-se l'any 252 (Arasa, 1992). Les fonts literàries i epigràfiques no aporten més informació que la física, i aquesta és encara escadusse- ra: Plini (*Nat. Hist.* III, 20-21) esmenta el riu *Udiva* al nord de *Saguntum*, la identificació del qual amb el Millars sembla raonable. Pel que fa als itineraris, la darrera *mansio* de la Via Augusta en direcció a aquesta ciutat és *Sebelaci*, situada a 22 milles (32,50 km); només 2 milles més al nord n'esmenten una altra: *Noulas* (24 milles: 35,50km). Per les distàncies, totes

dues devien trobar-se al nord del riu Millars, per més que la primera podia estar situada a la vora nord d'aquest riu i la segona presente un topònim suggeridor que pot relacionar-se amb el nom de la població de Nules (Vicent, 1994). Això no obstant, en el traçat de la via al llarg de la comarca, segons la distància existent entre la darrera posta i la ciutat de *Saguntum*, degueren haver almenys dues *mutationes* per garantir el canvi de cavalls dels correus.

La major part de la zona estudiada es troba ocupada avui dia pel cultiu extensiu de la taronja. L'ocupació humana i les transformacions agràries han afectat molt la conservació de les restes arqueològiques d'aquest període, situades majoritàriament en el pla (Figura 1). L'ocupació continuada des de l'antiguitat de nuclis d'habitació com Borriana, Onda i la Vilavella, i l'explotació agrícola de les terres han introduït nombrosos canvis en el paisatge com el reaprofitament dels materials constructius, l'ampliació de zones de cultiu, l'extensió del regadiu, els nous traçats de camins i divisions parcel·làries i les importants obres d'infraestructura viària realitzades en els darrers temps, que han degradat o fins i tot han destruït les restes de la que podem considerar primera colonització agrària de la Plana.

En conjunt, a la Plana Baixa hem pogut estudiar 75 jaciments i troballes d'època romana (Figura 2). Aquest important nombre contrasta amb les escasses excavacions i, en general, amb el nivell superficial de coneixement que tenim del poblament romà. Recordem ací que els únics jaciments excavats -i només parcialment- són les vil·les de Benicató (Esteve, 1956; Gusi, Olaria, 1977; Olaria, 1986), l'Horta Seca (Rovira i altres, 1989) i Sant Gregori (Verdegall, Mesado i Arasa, 1990); el santuari de la Muntanya de Santa Bàrbara (Vicent, 1979) i algunes construccions com el forn de la Torrassa (Alcina, 1949) i el mausoleu de la Muntanyeta dels Estanys (Alcina, 1950; Mesado, 1966). En general, es tracta de jaciments de característiques, funcions i fins i tot èpoques diferents. La major part, però, són assentaments que estan ocupats a l'Alt Imperi, en els segles I-II d.n.E. Entre aquests, els més significatius pel fet d'haver estat excavats són Benicató per al període comprés entre els segles I i IV i en el segle VI, el millor exponent de les vil·les de la comarca; i el de Sant Josep per al segle V, també el més representatiu entre els del seu tipus. Entre els jaciments amb altres funcions, destaca el santuari de la Muntanya de Santa Bàrbara.

Pel que fa a les característiques generals del poblament per a tot el període estudiat, l'altitud mitjana dels assentaments és de 61 metres. Quant a la dispersió, la distància mitjana entre assentaments és de 1,28

km, la més baixa de totes les comarques septentrionals del País Valencià. Segons el tipus d'emplaçament que ocupen poden agrupar-se de la següent forma:

En alt: el Castell d'Onda, la Muntanyeta de Sant Antoni, el Castell de la Vilavella, Sant Josep, la Muntanyeta de la Cova, el Tossalet, el Castellar i el Castell d'Almenara.

En vessant: la Font de Canyet, l'Assesador i la Muntanyeta de la Llosa.

En peu de muntanya: la Font Calda, el Tossal, la Torrassa, la Punta i la Muntanyeta dels Estanys.

En pla: el Camí de les Trencades, el Madrigal, el Corral de Galindo, el Salt, la Torrassa, el Riu Sec, el Camí de la Creueta, l'Alter de Vinarragell, el Camí de Serra, el Palau, Borriana, la Regenta, el Camí de les Monges, el Camí de les Tancades, Cap de Terme, el Pinar, el Secanet, la Goleta, el Camí Real, l'Alcúdia, el Camí Nou, Torremotxa, Benicató, el Rajadell, el Camí del Pou, l'Horta Seca, el Camí de Cabres, el Camí de Clotxes, Mossar, l'Alter i el Pla.

A la vora de la mar: el Calamó, Sant Gregori, la Torre d'Onda i la Torre Caiguda.

El grup més nombrós és el dels situats en el pla, on es troben quasi totes les vil·les conegudes. En relació estreta amb aquests es troben els situats en peu de muntanya i a la vora de la mar, grups reduïts on es concentren les vil·les restants. La posició *a mare* és important de cara al comerç i la pesca, però també és idònia com a lloc de repòs i d'estança temporal. Entre aquestes es troba el fondejador més conegut, el Calamó. Entre els situats en alt, alguns ja havien estat ocupats en època ibero-romana; en aquest grup es concentren les reocupacions tardanes, com és el cas de Sant Josep.

ELS SEGLES I-II

De manera generalitzada, a partir del regnat d'August esdevé l'extensió d'un nou model d'ocupació del territori basat en patrons itàlics, l'anomenat "sistema de *uillae*" que comporta l'establiment dels llocs d'habitació en les mateixes terres de cultiu. Amb el canvi en el patró d'assentament i l'adopció de models residencials itàlics pot considerar-se consumat el procés de romanització. Aquest fet està precedit de l'abandonament generalitzat dels assentaments ibèrics, en la seua major part situats en llocs enlairats. Només en alguns casos excepcionals d'assentaments iberorromans situats en el pla, com l'Alcúdia i l'Horta Seca, es dona una

continuïtat en l'emplaçament, sense que siga possible determinar-hi l'existència d'un hiatus cronològic. Possiblement aquest siga el mateix cas dels assentaments situats al peu o prop d'un antic *oppidum* ibèric, on es manifesta un desplaçament major en funció -de més a més- de la facilitat d'accessos, de l'aprovisionament d'aigua i de l'orientació (la Punta i els castells d'Onda i la Vilavella).

Cap dels assentaments estudiats presenta materials suficientment representatius que puguen datar-se amb seguretat en un moment anterior a l'inici del període imperial. La presència d'algunes monedes i ceràmiques tardorrepublicanes i de ceràmica ibèrica no en proven l'ocupació perquè pot tractar-se de materials residuals, que perduren llarg temps en el primer cas i que segueixen produint-se en el segon. L'única vil·la a què se li atribuïa un origen tardorrepublicà, l'Horta Seca, presenta una fase iberorromana que explica la presència de materials d'aquesta època. En conseqüència, el canvi en el model de poblament es dona més tard que en altres territoris de primerenca romanització. Entre altres raons, possiblement aquest fet denota una escassa presència de població itàlica en època iberorromana, que devia concentrar-se en la pròxima ciutat de *Saguntum*. Això no obstant, en l'actual nivell de coneixements no pot descartar-se que algun d'aquests assentaments tinga un origen proto-augusteu.

En aquest període es documenta el màxim nombre de llocs ocupats de tota l'època romana. Aquesta veritable eclosió d'assentaments és sens dubte el reflex d'un important augment demogràfic, l'auge del qual pot situar-se entre l'època júlio-clàudia i almenys mitjan segle II. Els materials arqueològics trobats permeten una datació inicial aproximada en el regnat d'August per a les vil·les millor conegudes (Benicató i l'Horta Seca). És possible que la construcció de la via entre els anys 8 i 2 a.n.E. fos un factor important en la fixació del poblament, que hauria exercit així una funció "incentivadora" en la instal·lació de nous assentaments, però sense que puguem respondre als nombrosos interrogants que aquesta hipòtesi planteja en relació amb la propietat de les terres, l'origen de la població, etc. Aquesta ocupació primerenca no tindria perquè correspondre a una veritable "colonització" acompanyada d'un repartiment territorial. De fet, els indicis de centuriacions assenyalats (Bazzana, 1978) poden correspondre a parcel·lacions geomètriques medievals (Ariño, Gurt, Martín-Bueno, 1994).

Les importacions de ceràmiques itàliques, sudgal·liques i africanes, juntament amb les diverses produccions hispàniques, tant de vaixel·la fina de taula com d'àmfores vinàries i oleàries, i les troballes monetà-

ries permeten omplir aquest període i proven l'estabilitat de l'ocupació i la seua continuïtat al llarg dels dos primers segles. La majoria de les restes arquitectòniques, dels elements sumptuaris com els mosaics, dels monuments i epígrafs funeraris, etc, poden datar-se en aquesta època.

Entre els assentaments estudiats hi ha diferències que palesen l'existència d'un sistema jerarquitzat de poblament. Per intentar una aproximació al seu estudi només comptem amb la documentació arqueològica i epigràfica. A més, no resulta fàcil la classificació dels jaciments quan la major part només han estat prospectats i els materials estudiats són de superfície. Els criteris que aplicarem es refereixen a la importància i característiques de les restes trobades. La categoria que encapçala l'escala jeràrquica està ocupada per les que convencionalment anomenem *uillae*. Aquests són els assentaments de major extensió, amb restes constructives importants, estructures de transformació i/o de producció artesanal i una sèrie del que podem anomenar "indicadors sumptuaris": termes, mosaics, escultures, monuments honorífics i funeraris, epígrafs, plaques de marbre per a revestiment, etc.

Pel que fa a la superfície dels assentaments, només comptem amb aproximacions a partir de les zones excavades i de l'àrea de dispersió de les restes arqueològiques. El cas millor conegut és Benicató, on s'han excavat una parcel·la de 2.601 m². La distribució de les diferents parts de la vil·la al voltant d'un peristil i la mateixa dispersió de les restes per les parcel·les del voltant, fan veure que la superfície construïda era major, possiblement superior a 0,3 ha (Gusi, Olaria, 1977).

A l'Horta Seca, les restes excavades s'estenen per una parcel·la de 1.092 m², i les característiques de les troballes permeten deduir que la seua superfície devia ser més extensa. Un cas semblant és el del Pla, on a la part destruïda cal afegir una extensa àrea de dispersió de restes que deu correspondre a la part encara soterrada de la vil·la.

Quant als trets arqueològics, hem considerat els següents:

Restes arquitectòniques d'entitat: la Torrassa (Doñate, 1969), Sant Gregori (Verdegal, Mesado, Arasa, 1990), el Secanet i Torremotxa (Felip, Vicent, 1991), Benicató, l'Horta Seca, la Punta, el Pla i la Muntanyeta dels Estanys.

Termes: restes d'*hypocaustum* s'han reconegut amb seguretat a Benicató i l'Horta Seca.

Mosaics: a més dels paviments millor coneguts de *tessellatum* bícrom de Benicató i de *signinum* de l'Horta Seca, es coneix la troballa de tessel·les també bícromes a la Torrassa, Sant Gregori, el Secanet, Torremotxa i l'Alter, i hi ha notícia de la troballa d'un mosaic al Palau.

Estructures de transformació (torcularia): a més de les pròpies estructures, no sempre fàcils de reconèixer, de la Torrassa, l'Horta Seca i Benicató, s'han trobat contrapesos en els dos primers i a l'Alcúdia i la Muntanyeta dels Estanys.

Estructures de producció ceràmica (figlinae): només es coneix el forn excavat de la Torrassa (Alcina, 1949), però hi ha indicis i notícies d'altres dos a Torremotxa i La Punta (Aranegui, 1981), i de diversos de localització imprecisa entre la Llosa i Almenara.

Escultures: incloem un relleu de la Torrassa conegut només per la descripció que en fa Meneu (1901; 1903), el Mercuri de bronze de l'Alter (Utrilla, 1968; Mesado, 1971) i tres fragments de la Muntanyeta dels Estanys (Ribelles, s/a). Un cas a banda són els fragments escultòrics del santuari de la Muntanya de Santa Bàrbara, del qual parlarem més endavant.

Monuments funeraris: amb seguretat només es coneix el de la Muntanyeta dels Estanys, però possiblement també ho eren un segon monument d'aquest mateix jaciment, un edifici d'*opus quadratum* columnat amb capitells corintis de la Torre d'Onda (Arasa, 1987) i el de la Muntanyeta de la Vall d'Uixó, conegut només per la referència de Valcárcel (1852).

Plaques de marbre per a revestiment: devien ser prou freqüents; se n'han trobat fragments a la Torrassa, Sant Gregori, Benicató i l'Alter.

D'altra banda, possiblement s'han d'incloure en aquesta categoria, en raó del rang social dels propietaris, les vil·les o troballes d'epígrafs funeraris dedicats a magistrats municipals (Sonella, l'Alcúdia i la Muntanyeta dels Estanys), tots pertanyents amb seguretat al territori municipal de la ciutat de *Saguntum* (Beltrán Lloris, 1980). També hi poden ser considerats les importants concentracions epigràfiques, com la de la Muntanyeta dels Estanys, on trobem un mínim de 13 inscripcions, dues de les quals són de caràcter monumental (Corell, 1989); i la d'Onda, on trobem l'única menció d'un ofici en l'epigrafia llatina castellenca, *nummularius*, una mena de canvista. Les relacions dels pobladors de la Plana amb Sagunt es manifesten també a nivell onomàstic; gentilicis freqüents en l'epigrafia de la ciutat, com *Baebius* i *Sergius*, figuren en les inscripcions funeràries conegudes. Tal vegada el cas més significatiu siga el de la Muntanyeta dels Estanys, l'assentament més pròxim a Sagunt, on a la presència de sengles magistrats municipals s'afegeix la troballa d'una inscripció de caràcters monumentals, possiblement pertanyent a una propietària de la vil·la, el nom de la qual trobem en altres monuments saguntins: *Sergia M.* [—].

La segona categoria és la dels assentaments mitjans, que poden denominar-se amb els termes actuals de granja o masia. De manera general, la seua extensió és més reduïda, la importància de les restes arquitectòniques menor i són absents totalment o parcial els esmentats elements sumptuaris. L'adscripció a aquesta categoria és molt insegura i només assenyalarem alguns assentaments a nivell d'hipòtesi: el Madrigal, el Camí Real, el Camí Nou, el Rajadell, Mossar, etc; potser també hi pertanyen alguns on s'han trobat epígrafs funeraris, com el Camí de Serra, el Riu Sec, el Camí de la Creueta i el Camí del Pou. Per davall hi ha encara altres categories, que anomenarem assentaments petits i molt petits. No sempre és fàcil classificar les restes d'un jaciment a una o altra d'aquestes categories. Hi podem incloure el Camí de les Trencades, el Corral de Galindo i el Salt (Doñate, 1969), el Camí de Cabres, el Camí de Clotxes, etc.

En alguns casos, la proximitat entre assentaments amb una marcada diferència quant a extensió i importància de les restes trobades, deixa oberta la possibilitat d'una relació de dependència amb implicacions socioeconòmiques difícilment demostrables. Els petits assentaments existents al voltant d'altres de major importància poden amagar una relació de dependència dels primers respecte als segons, que serien les residències dels *possessores*. Un dels millors exemples d'aquesta relació jerarquitzada entre assentaments pròxims és el de la Torrassa, on l'assentament més pròxim (el Salt) està situat a 1,50 km i és molt petit; si existia una relació entre ambdós, òbviament era de dependència. En qualsevol cas, les grans distàncies existents fins als altres assentaments més pròxims -3,40 km cap al sud (el Tossal) i 4,50 km cap a l'est (el Riu Sec)- ens donen idea del caràcter de gran propietat de la Torrassa. En altres casos, però, sembla haver un cert equilibri entre assentaments de la mateixa categoria. És el que trobem, per exemple, a l'extrem meridional de la Plana amb els assentaments de Benicató, l'Alter i el Pla, els quals es poden incloure amb seguretat en aquesta categoria. En general, tal i com van assenyalar Tarradell (1965) i Llobregat (1981), la proximitat entre els assentaments no permet parlar de l'existència de latifundis.

D'altra banda, la presència de jaciments de diferents característiques permet plantejar la qüestió de les relacions funcionals de dependència que poden establir-se entre ells. En alguns casos, la pobresa dels materials trobats, amb absència o escassetesa de ceràmiques fines, pot indicar que es tracta de construccions subsidiàries. Aquest pot ser el cas de la Punta, on la troballa de teules a l'acròpoli de l'*oppidum* ibèric pot correspondre a edificacions de caràcter agropecuari relacionades amb la

vil·la que hi ha als seus peus.

Entre les vil·les, Benicató és la millor coneguda, amb un peristil, unes petites termes i un possible *torcularium* (Figura 3). El nostre pobre nivell de coneixement sobre les plantes arquitectòniques de vil·les de la Plana ens impedeix saber si el tipus de peristil estava més estès. La troballa de bases de columna en altres vil·les (Torremotxa, la Punta, la Muntanyeta dels Estanys) indica l'existència d'estructures porticades. Entre les àrees funcionals destaquen les destinades a la transformació de productes agrícoles (vi/oli), les almàsseres, de les quals en ocasions només es conserven els contrapesos de pedra; se'n coneixen a la Torrassa, l'Alcúdia, Benicató, l'Horta Seca i la Muntanyeta dels Estanys. Particularment interessant és el primer, on devia existir un *torcularium* amb almenys tres grans premses i altres dos menors, fet que li dona un caràcter singular entre tots els estudiats (Figura 4).

Pel que fa a les estructures de producció ceràmica (*figlinae*), coneixem alguns forns dedicats a la fabricació de ceràmica comuna i materials ceràmics per a la construcció (la Torrassa). Possiblement, només el de la Punta estava dedicat a la fabricació d'àmfores. Aquesta activitat artesanal s'ha de relacionar amb la producció de vi. Les fonts fan referència al vi de Sagunt, però no són precisament molt favorables, puix és denostat per Juvenal (Sàtires, V, 24-29) i Frontó (Epístoles, 23-27). D'un altre conreu saguntí afamat, les figues lloades per Cató (Agricultura, 8), no tenim constància arqueològica.

En relació amb el vi, en el darrer quart del segle I d.n.E. tenim diverses mencions de la producció ceràmica de *Saguntum* (*calices Saguntini*). Aquesta és mencionada inicialment per Plini (*Nat. Hist.*, XXXV, 160-161), qui la inclou entre les de més anomenada, i poc després per Marcial (*Epigrames*, IV, 46, 12-17; VIII, 6, 1-4; XIV, 108), que insisteix en la seua poca qualitat per estar mal tornejada, pitjor decorada i perquè és barata, pròpia de la vaixel·la de poble. Aquesta producció ceràmica de Sagunt no ha pogut ser satisfactòriament identificada perquè ni en la ciutat ni en el seu territori es coneixen forns de ceràmica fina de taula. Possiblement eren copes que s'exportaven a Roma juntament amb les àmfores de vi de Sagunt, però això no vol dir que es fabricassen en aquesta ciutat. Podria tractar-se de vasos de la producció anomenada de parets fines que es produïen a Rubielos de Mora (Terol), els quals podien ser transportats a Sagunt i, des del port d'aquesta ciutat, embarcats cap a Itàlia, on s'ha documentat la seua presència a *Ostia*, el port de Roma.

Quant a la importació/exportació de productes agrícoles i artesans, coneixem un lloc per a fondejar i troballes en altres punts de la

costa. Les restes submarines del Calamó mostren una activitat comercial particularment intensa en el període altoimperial (Fernández Izquierdo, 1980; Ramos, Wagner, Fernández Izquierdo, 1991). Altres possibles ancoratges, com la Gola de l'Estany (Wagner, 1978) i la Torre Caiguda, són molt poc coneguts.

L'existència de sistemes de regadiu d'època romana a la Plana ha estat plantejada repetidament per diferents autors. Doñate (1966; 1969) va estudiar amb cura les séquies del Diable i de les Argamasses i va plantejar de nou l'origen romà de tot aquest sistema de captació i distribució d'aigües per al regadiu. Aquest suposat origen romà de les séquies existents a la banda dreta del Millars ha estat qüestionat recentment per Felip (1987), per a qui en realitat es tracta de les séquies construïdes després de la conquesta cristiana en el segle XIII. No hi ha, doncs, seguretat sobre l'existència d'un complex sistema de regadiu a la Plana en època romana que aprofitàs l'aigua del Millars, l'únic riu amb cabal regular que ho feia possible. Això no obstant, tampoc pot negar-se la seua existència. El que possiblement sí que devia existir és un sistema de regadiu basat en les fonts. En els casos de les fonts de Sant Josep i de la Llosa, la importància del cabal possibilita el regadiu de superfícies importants que podrien correspondre a grans propietats o, fins i tot, a diversos assentaments. En la major part dels casos, les fonts devien servir almenys per a regar petites zones d'horta, possiblement destinades a la producció de cultius per a consum propi.

Pel que fa a la religió, coneixem un santuari a la Muntanya de Santa Bàrbara, un lloc de culte a l'Alt de Pipa, una referència a Venus en una inscripció funerària de la Muntanyeta dels Estanys (Corell, 1986) i una representació de Mercuri a l'Alter. El santuari de la Muntanya de Santa Bàrbara està situat en un cim, sobre els possibles *balnea* de la Font Calda. El període de major activitat s'hi situa entre mitjan del segle I i mitjan del II d.n.E. La presència d'inscripcions reflecteix llur caràcter votiu, però en cap d'elles s'esmenta el nom de la divinitat a la qual estava consagrat el lloc. Recipients ceràmics, joies, escultures, altars de diferents dimensions, monedes i possiblement aliments eren les ofrenes que els fidels oferien a la divinitat. El lloc és el característic en aquest tipus de santuaris: un elevat cim com els altres dos santuaris valencians coneguts. Desconeixem si la divinitat a què estava consagrat el santuari era típicament romana, o -com és més probable- es tractava d'una assimilació del *numen* ibèric a una divinitat del panteó romà, tal vegada Apol·lo com ha proposat recentment Corell (1994). D'altra banda, és possible que hi haja una relació entre el santuari i la Font Calda, tant per la seua proximitat

com pel fet que el culte a algunes divinitats s'associava a les fonts salu-tíferes (Arasa, Vicent, 1990-91). La limitada informació que proporciona el conjunt epigràfic del santuari i la manca d'inscripcions en la font, impe-deixen confirmar aquesta hipotètica relació. D'altra banda, de manera aproximada l'auge del santuari es produeix en la mateixa època que es documenta una ocupació pels voltants de la font.

El segon lloc és l'Alt de Pipa (García, Moraño, 1992). Les caracte-rístiques del lloc i del conjunt de materials arqueològics que constituïen el depòsit estudiat permeten atribuir a aquesta troballa un caràcter sagrat, però poc més es pot avançar en la identificació de la divinitat objecte de l'advocació o del ritual emprat. El lloc de la troballa, amb totes les característiques d'un amagatall, però al mateix temps amb gran visi-bilitat sobre la vall, juntament amb la possible habilitació de l'entorn mit-jançant dos espais excavats en la roca localitzats en l'accés, indueixen a pensar en una mena de culte, tal vegada amagat i minoritari, relacionat amb la naturalesa o de caràcter celest. És possible, doncs, que es tracte d'un culte no oficial i marginal, celebrat per un grup minoritari.

Les troballes i notícies d'enterraments han estat en general molt escasses. Es tracta en tots els casos d'inhumacions, més fàcils d'identi-ficar, en alguns casos acompanyades d'estructures monumentals, que han aparegut en els següents assentaments: la Torrassa, el Camí de les Monges, el Tossal, el Pla i la Muntanyeta dels Estanys. En altres casos, la troballa d'inscripcions funeràries és el testimoni de la seua existència: Sonella-Onda, el Riu Sec, Cap de Terme, l'Alcúdia, el Camí dels Albiacs, el Camí del Pou, l'Horta Seca, la Muntanyeta, la Punta i la Muntanyeta dels Estanys. Els monuments, els elements arquitectònics conservats o fins i tot les notícies de la seua existència, són escassos, i en algun cas la seua funcionalitat és dubtosa, segons hem pogut veure anteriorment.

A la Torrassa hi ha notícia de la troballa de diversos enterraments. Meneu (1901) esmenta l'aparició de moltes inhumacions amb teules i aixovars formats per capsetes de metall i pissarra i recipients de vidre. A banda, esmenta l'enterrament d'un xiquet d'uns sis anys en què apare-gueren una moneda de Domicià i un recipient de vidre. Amb posterioritat hi ha noves notícies de la troballa de més enterraments, sense que es puga determinar si es tractava d'incineracions o, com sembla més pro-bable, també d'inhumacions.

Al Camí de les Monges es van trobar quatre o cinc enterraments d'inhumació, amb els quals aparegué una llança de tipologia romana, una moneda i un bloc de marbre (Sarhou, s/a). Encara que la seua atribució no és segura, sembla tractar-se d'enterraments romans. Del Tossal (Felip,

Vicent, 1991) només tenim la notícia de la troballa d'enterraments, dels aixovars dels quals es conserven quatre unguentaris que poden datar-se en el segle I d.n.E. A la vil·la del Pla, les obres d'extracció de terres que la van destruir parcialment descobriren restes humanes, entres les quals es va identificar el crani d'un infant. A la Muntanyeta dels Estanys es van trobar dues inhumacions a l'interior d'un monument funerari i, al vessant meridional, altres en fossa que podrien ser medievals.

Aquestes notícies corresponen majoritàriament a inhumacions i, aquelles que proporcionen referències cronològiques, poden datar-se des del final del segle I/principi del II. Altres possiblement tenen una datació tardana, entre els segles IV i VI. Enterraments infantils s'han identificat a la Torrassa i el Pla. La troballa d'aixovars només ha estat comprovada a la Torrassa i el Tossal. Els enterraments amb teules s'han trobat en el primer d'aquests.

EL SEGLE III

La confirmació de l'ocupació d'una part d'aquests assentaments en el segle III és possible només mitjançant determinades formes i produccions ceràmiques i les troballes monetàries. La dificultat de confirmar-la davant l'absència d'aquestes ceràmiques africanes és un fet que ha estat assenyalat repetidament. Almenys una part dels assentaments importants ocupats al llarg dels segles I-II continua també en la primera meitat del III, però l'absència d'aquests materials entre els recuperats en la prospecció no pot considerar-se definitiva si no es compta amb un nombre significatiu de fragments. A partir d'aquesta informació, només podem confirmar l'ocupació del castell d'Onda, el Madrigal, la Torrassa i Benicató.

A la llum d'aquestes dades, la davallada en el nombre d'assentaments ocupats en aquest segle és considerable. Ens falta informació, però probablement aquest fet reflecteix un procés de crisi, tal vegada paral·lel al que experimenten alguns nuclis urbans ja en la segona meitat del segle II, que en el món rural sembla adoptar un caràcter demogràfic acusat. No pot buscar-se una explicació única en la mateixa crisi del segle III, ja que els escassos indicis amb què comptem poden datar-se justament amb anterioritat o ser contemporanis. Aquesta crisi, també a l'àmbit rural, aprofundeix sens dubte un procés que s'arrossegava possiblement des del segle anterior.

La inseguretat produïda per la crisi degué ser la causa del fenomen de tesaurització documentant en alguns assentaments, com els amagatalls de monedes del Madrigal i Almenara, en els quals les peces

més modernes corresponen a encunyacion de l'emperador Galié de l'any 260. També a la vil·la de Benicató, sobre el mosaic bícrom de l'habitació 13, aparegué entre aquest i un paviment posterior que el cobria, un nivell d'ocupació que va proporcionar un grup de 16 monedes, la més moderna de les quals és una encunyació de l'emperador Valerià (253-259), cosa que pot suposar -però no necessàriament- una evidència arqueològica de la interrupció de la vida en la vil·la en aquesta època.

La crisi del segle III és sens dubte un fenomen complex, en l'explicació del qual els factors interns deuen tenir la màxima importància. La realitat, en el món rural, és que es comprova una davallada en el nombre d'assentaments ocupats en relació al segle anterior. Però aquest fet no és un fenomen puntual, que pugja explicar-se per una conjuntura conflictiva o fins i tot per les rebregades invasions, sinó que possiblement és un procés que arranca en la segona meitat del segle II i que culmina en el període «crític» del segle III. La dificultat, però, està en l'insuficient coneixement del poblament rural, de la seua evolució.

EL SEGLE IV

Amb el trànsit del segle III al IV, el nombre d'assentaments experimenta una petita reducció. Diversos jaciments han proporcionat evidències d'activitat: la Torrassa, l'Alcúdia, Benicató i el Pla; uns altres poden datar-se de manera general en els segles IV-V/VI: la Muntanya de Santa Bàrbara, l'Horta Seca i la Muntanyeta dels Estanys. En conjunt, no hi ha canvis en el patró d'assentament. La presència de ceràmiques africanes i del sud de la Gàl·lia reflecteix unes intenses relacions comercials, en les quals el Grau Vell -el port de *Saguntum*- degué jugar un paper destacat (Aranegui, 1982). Només coneixem un fondejador en activitat en aquesta època: el Calamó. L'assentament millor conegut, de nou la vil·la de Benicató, ha proporcionat un important conjunt ceràmic que reflecteix una clara continuïtat en l'ocupació i una certa vitalitat econòmica. Possiblement aquesta realitat pugja fer-se extensiva a altres vil·les.

La reducció del nombre d'assentaments respecte al segle anterior no és molt important. Després d'un llarg període de crisi, l'estabilitat d'aquest segle degué permetre la recuperació de les més importants vil·les. Però en relació amb l'Alt Imperi, pot parlar-se d'un empobriment general dels assentaments. Només el mausoleu de la Muntanyeta dels Estanys pot atribuir-se de manera general al període tardorromà, on es van trobar dues inhumacions sense aixovar, i cal destacar-ne la proximitat a la ciutat de *Saguntum*. En aquesta zona, com sembla succeir també en la resta del País Valencià, no hi han vil·les senyorials com les conegudes en altres

regions d'Hispania. D'altra banda, la forta davallada en el nombre de llocs de població en relació amb l'Alt Imperi planteja un problema de caràcter demogràfic, ja que hom pot deduir una important reducció de la població en aquesta zona.

EL SEGLE V

El nombre d'assentaments experimenta una nova i forta reducció, en part explicable pel deficient coneixement que tenim del poblament d'aquesta època. El tret més destacat és un canvi en el patró d'assentament: junt a la probable continuïtat d'almenys algunes de les vil·les situades en el pla (Benicató i l'Horta Seca), són reocupats diversos poblats iberorromans situats en altura (Sant Josep i el Castellar); possiblement també pertany a aquest grup la Muntanya de Santa Bàrbara, un santuari altoimperial, amb indicis d'ocupació potser sense relació amb la funció religiosa anterior, encara que les restes trobades no en permeten precisar la datació. Aquest fenomen d'encimbellament, que suposa el primer canvi en el patró d'assentament des de l'inici del període altoimperial, sembla respondre a la situació d'inseguretat provocada per les importants convulsions socials de la primera meitat del segle, amb el moment àlgid en les incursions dels vàndals per la Tarraconense, i s'ha documentat també a les comarques meridionals del País Valencià (Reynolds, 1993). Tanmateix, la important presència de ceràmiques d'importació, procedents majoritàriament del nord d'Àfrica, però també del sud de la Gàl·lia, proven l'activitat dels circuits comercials i un cert dinamisme econòmic. També les relacions amb el centre de la Península són fluides, segons prova la presència de TSHT i de diversos elements metàl·lics característics de les anomenades necròpolis de la Meseta.

L'assentament més representatiu és el de Sant Josep, que reocupa un poblat iberorromà enlairat (Rosas, 1984). No es coneixen restes arquitectòniques, però sí un important i variat material moble que ha estat en part estudiat: peces metàl·liques (Rosas, 1980), vidre (Rosas, 1993), ceràmiques fines (Arasa, Rosas, 1994) i àmfores (Rosas, en premsa). El monetari es compon de més de 70 peces, la major part de les quals es concentra en el període 378-395 (Ripollés, 1980; Vicent, 1980). La datació d'aquest conjunt pot situar-se en la primera meitat del segle V.

L'únic fondejador en activitat en aquest segle, a través del qual arriben les importacions ceràmiques, és el Grau Vell (Aranegui, 1982), el port de *Saguntum*, amb el qual poden relacionar-se els assentaments de l'Horta Seca, Sant Josep i el Castellar.

EL SEGLE VI

En aquest segle el nombre d'assentaments coneguts es redueix de nou. Probablement, l'aspecte "medieval" de la ceràmica que acompanya les escasses produccions africanes que es troben en aquests jaciments, fa difícil diferenciar-los d'altres posteriors a partir de materials trobats en superfície. Alguns motius decoratius estampillats de simbologia cristiana en produccions ceràmiques africanes trobats a Benicató permeten precisar-ne la datació. Aquesta vil·la, ocupada al llarg de tot el període imperial, esdevé de nou una referència fonamental. Un altre assentament, la Muntanyeta dels Estanys, presenta indicis que fan possible la continuïtat en l'ocupació.

La informació referida al segle VII -amb què comença un nou període històric, l'Alta Edat Mitjana-, és encara més escassa i només algun jaciment i diverses peces metàl·liques poden datar-se en aquest període. Es tracta de la necròpoli de la Muntanyeta de la Cova (Rovira, 1993) i de la patena atribuïda a Onda (Sanmartí, 1986).

HIPÒTESI DE RECONSTRUCCIÓ PALEOBOTÀNICA DEL PAISATGE A LA PLANA BAIXA.

L'anàlisi del sondatge realitzat dins del terme d'Almenara, l'any 1981, a la zona de torberes de la finca de Casa Blanca, molt prop dels Estanys, treballs propiciats pel Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques de la Diputació de Castelló, i portats a terme per un equip de palinòlegs del Museu Arqueològic de la Diputació de Barcelona, va proporcionar uns resultats molt interessants per al coneixement del desenvolupament de la paleovegetació de l'àrea d'Almenara i la part meridional de la Plana Baixa (Parra, 1983; 1984; 1985; Gusi, Casabó, Parra, 1982-1983, 50-54; Planchais, Parra, 1985). Aquest estudi va posar de manifest dos fets bàsics: un, referit a la importància que va arribar a tenir la coberta vegetal arbòria a l'esmentada zona al llarg del període atlàntic (5500-2500 aE.), i l'altre, l'impacte de l'acció antropogènica sobre la vegetació arbòria, la qual es va veure desplaçada a causa de la intensa desforestació i als cultius. Aquest fet queda reflectit pel gran augment dels tàxons de *Compositae*, *Artemisia* i *Graminae*, tipus *Cerealia*. La capa arbòria abans de la seua progressiva degradació, es trobava formada per diferents tipus de *Quercus*, tipus *faginea* (roure valencià), *suber* (alzina surera), *ilex* (carrasca) i per *Pinus*, tipus *halepensis* (pi blanc) i *sylvestris* (pi roig). La degradació d'aital coberta arborícola va començar amb l'aparició de l'anomenada "línia Juglans" (noguera), cosa que ens pot permetre avançar la hipòtesi d'una data d'època romana per al seu inici. Si

això fos veritat, la cronologia de la “línia juglans” s’hauria de situar, aquesta fase, dins del període Subatlàntic (700 a.n.E.-fins avui en dia). El palinograma indica en el nivell superior del sondatge el descens de la corba del pol·len arbori d’una manera generalitzada, en un primer moment de manera moderada i, al cap de poc, d’una manera molt marcada. L’acció antròpica, doncs, es manifesta des de la “línia Juglans”, amb un creixement important de *Gramineae*, especialment del tipus *Cerealia*; l’augment de l’*Artemisia*, s’ha d’interpretar com un fenomen típic de l’acció humana, així com la presència de *Chenopodiaceae*. Els boscos resten totalment desplaçats dels espais que ocupaven anteriorment. En un primer moment encara sobreviu el *Quercus* del tipus *suber* (alzina surera), tot i que desapareix absolutament de la zona baixa i és aleshores quan augmenta l’*Olea* (olivera). El *Quercus* tipus *faginea* (roure valencià) i el *Pinus sylvestris* (pi roig o melis) desapareixen, alhora que el *Fagus* (faig) es fa molt esporàdic. Només el *Quercus* tipus *illex-coccifera* (alzina) és l’únic tipus d’aquest tàxon que manté els percentatges d’una manera estable fins al final del diagrama pol·línic.

Així doncs, al llarg del 2500 al 700 a.n.E., durant el període Subboreal, la zona d’Almenara y tota la rodalia, gaudia d’un clima mediterrani més humit que l’actual i hi existia una coberta vegetal important. A partir del 700 a.n.E. fins als nostres dies, el clima mediterrani esdevé semiàrid. Durant el període cultural del món ibèric i les primeres manifestacions de la colonització agrícola d’època iberorromana (segle I a.n.E.) i hispanorromana (segles I, II i III d.n.E.) es varen començar importants treballs de desbrossament i rompuda dels terrenys de la planúria litoral, i els primers conreus intensius de noguerals (*Juglans*), cereals (*cerealia*), oliveres (*Olea*), vinya (*Vitis*), amb una coberta residual de pi blanc (*Pinus halepensis*), alzines (*Quercus illex*), acompanyats de plantes ericàcies i llentiscles (*Pistacia*), tal com mostren els palinogrames obtinguts (Parra, 1983, 441).

Hem de tenir en compte també l’existència d’una línia de terrenys de marjals al llarg de la línia costanera, el traçat de la qual, a la primera època dels primers assentaments rurals iberorromans, encara avui en dia desconeixem.

LA VIL·LA DE BENICATÓ I EL SEU ENTORN NATURAL

Parlar de la vil·la romana de Benicató en una ponència, referida al fenomen de la colonització agrícola del món itàlic a les terres de la plana de Castelló, pot semblar reiteratiu i d’escàs interès, perquè ja fa quasi vint anys que es va publicar l’únic treball exhaustiu que donava compte de les

intervencions arqueològiques realitzades fins ara a l'esmentat jaciment, especialment referit a les campanyes de 1973-74 organitzades per la Diputació Provincial de Castelló, sota la direcció d'un de nosaltres (F.G.) i que van permetre, dins de les possibilitats d'aleshores, recuperar i revaloritzar un jaciment oblidat i abandonat pels estaments arqueològics i polític-administratius des de l'any 1956 (Gusi, Olaria, 1977, 101-144).

Malauradament aquests primers treballs metòdics de reexcavació no varen poder sers continuats, ja que la parcel·la de 2601 m² propietat de la Diputació restava pràcticament exhaurida i per continuar les excavacions s'havien de comprar dues parcel·les veïnes, on es conreaven tarongers i que els propietaris es negaren a vendre.

Passats uns anys, concretament el 1985 i 1986, es van efectuar uns treballs de neteja, condicionament i consolidació, dirigits també per un dels signants (C.O.), la qual cosa va permetre millorar l'estat d'abandó en què restava el jaciment (Figura 5), i que més endavant exposarem amb més detall (Olaria, 1986, 123-124). Desgraciadament els intents que va dur a terme el Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques de la Diputació perquè l'esmentada institució adquirís els terrenys dels voltants no varen obtenir un resultat positiu, ni tampoc per part de l'Ajuntament de Nules, al qual se li havia concedit en usdefruit la propietat provincial a l'any 1976, i que, per problemes de diversa índole, no va poder comprar les esmentades propietats. Actualment la corporació municipal té previst adquirir els horts veïns, i així, per fi, permetre unes noves i definitives intervencions arqueològiques al jaciment per tal de deixar al descobert tot el que resta de l'establiment agrícola hispanorromà per a la visita pública com a parc arqueològic. Hem de fer palès l'interès personal que des de fa molts anys demostra pel jaciment el director del Museu Municipal d'Història de Nules, En Vicent Felip Sempere, amb el qual sempre hem mantingut interessants xarrades i forjat grans projectes de futur per al jaciment.

Així doncs, el present treball vol donar una nova perspectiva teòrica per aproximar una visió adequada a les actuals línies d'investigació, dins dels estudis històric-arqueològics de la romanització a Hispània, especialment dins del camp de l'arqueologia territorial i de la funcionalitat socioeconòmica dels jaciments com unitats productives, dins d'un entorn geogràfic determinat.

En el nostre cas, el fet que el jaciment no haja sigut encara excavat totalment impedeix fer un estudi estructural i funcional del conjunt. Encara que el nostre treball de 1977 ha sigut criticat per "*...manca de minuciositat...*" i per "*...pobre; els autors no s'hi plantegen l'estudi funcio-*

nal de les estructures.” (Blanes, 1987-88, 604, 611), aquestes ingènues asseveracions només demostren la hipercrítica d'un autor novell i poc acostumat a una metodologia arqueològica seriosa, ja que quan manquen dades empíriques i concretes no sempre es poden establir hipòtesis amb una mínima versemblança.

L'establiment pròpiament dit de Benicató, creiem que constitueix un assentament agrícola de certa importància, ja que la mateixa disposició interna de l'edifici fins ara posat al descobert ens mostra que és una vil·la de peristil, amb unes modestes termes i presència de mosaics de certa elegància. L'àrea, excavada en part, assoleix 594,45 m² d'espais habitables, sense tenir en compte el peristil, els corredors i les galeries; això ens indica que fou un gran conjunt constructiu d'estructuració articulada al voltant d'un pati porticat, la qual cosa ens mostra que existia una zona residencial, o *pars urbana* amb certes pretensions benestants (Figura 6).

La tècnica constructiva emprada no presenta cap indicatiu d'ésser de molta qualitat, ja que els materials utilitzats no tenen cap pretensió; això s'adiu amb l'esperit sobri romà d'època augusta, tal i com ho expressa un gran terratinent gadità i gran expert en agronomia, Lucius Iunnius Moderatus Columella, qui escrivia: “*El llaurador ha d'edificar amb bon gust, però sense manifestar un desig excessiu per fer obres; i solament ha d'ocupar el terreny necessari perquè no passe el que diu Cató: Que la heretat haja de buscar casa, o la casa heretat.*” (Columel·la, I,4). De totes maneres una finca de més de 1000 metres quadrats habitables ens assenyala almenys, una propietat de mitjana categoria, és a dir, comprendria un *fundus* de certa entitat econòmica i una bona organització per a l'explotació racional del sòl. La manca de restes arquitectòniques sumptuoses no vol dir, doncs, que la vil·la fos pobre ni molt menys. A més a més, els terrenys on es troba la propietat són rics i fèrtils, formats per terres brunes, amb bons recursos aquífers al subsòl, i molt prop de la xarxa viària i de la costa, on, per cert, a la Gola de l'Estany, sembla que els indicis de troballes arqueològiques subaquàtiques, concretament diverses àmfores, ens fan pensar en l'existència d'un possible indret adient per a ancorar qualsevol nau de transport de mercaderies, o *navis oneraria* (Wagner, 1980).

Ara bé, quina fou l'extensió d'aital heretat o *fundus*? És molt difícil saber-ho, ja que no tenim dades objectives per determinar-ho; potser l'explotació agrària assolís entre 1,50 y 2 hectàrees com a molt, ja que hem de tenir en compte que, almenys, existien als voltants unes altres quatre finques, a una distància mitjana d'un radi d'un quilòmetre i mig -el Rajadell, el Camí Nou, l'Alter de l'Alcúdia i Torremotxa- (Figura 7).

Hem de creure que les planúries dels voltants de Benicató tindrien tres sectors ben diferenciats des del punt de vista de l'explotació agrícola: terres de secà, hortes i prats. Els cultius serien els propis del medi mediterrani clàssic, olivars, garroferes, vinya, bladars, ordiars, civadars, alfarsars, camps de llentilles, figuerars, pererars, prunerars, pomerars, nogueredes, bresquillars i allars, entre moltes altres varietats de cultius. La ramaderia es troba dins dels patrons corrents de l'explotació convencional, com els d'ovelles i cabres, bovins i suïds, així com animals de granja: pollastres, gallines, ànecs, coloms, conills, etc.

Malauradament l'estudi carpològic i faunístic no ha sigut corrent en la recerca arqueològica del món romà; són migrades les excavacions on es tenen en compte aquests tipus de dades. Al respecte, els treballs de l'italià Andrea Carandini al jaciment de la vil·la de Setefinestre, a la Toscana, constitueixen un model paradigmàtic de les noves concepcions metodològiques aplicades als moderns treballs de camp d'època romana (Carandini, 1985), encara que pel moment són pocs els excavadors que apliquen els esmentats estudis ecofactuals.

A Benicató les deficientes excavacions dutes a terme el 1956 no varen guardar les restes ceràmiques trobades; només unes escadusseres mostres de terrisses fines; ni cal dir, les restes òsies. A la nostra campanya de neteja i reexcavació del 1973-74, pràcticament no van aparèixer restes faunístiques i, donades les circumstàncies de l'època, l'anàlisi carpològic no estava difós arreu del nostre país i, a més, mancaven especialistes qualificats.

Generalment tot establiment agrícola romà es trobava compost per tres parts essencials, la *pars urbana*, la *pars rustica* i la *pars fructuaria*. La primera, la formaven les estances residencials domèstiques, les quals podien ser més o menys luxuoses, segons la categoria de la finca i tenien, generalment, un pati central a cel obert. La segona, la componien la cuina, els habitacles dels esclaus, i/o treballadors assalariats, les corts i els estables per al bestiar, i encara els magatzems per a les eines agrícoles. La tercera comprenia els cellers d'oli i/o vi, les premses, els dipòsits, els pallers, els graners i els rebosts. Als voltants de la propietat, a una discreta distància, es construïen el molí, el forn, l'era, els femers, les basses o els dipòsits d'aigua i l'hort particular de la casa.

EL TERRITORI

La situació de l'establiment de Benicató podem considerar-la privilegiada, ja que té una bona accessibilitat viària: a poc més de mig quilòmetre de la Via Augusta i a uns 700 metres al SO del Caminàs, que és,

molt probablement, un camí romà secundari costaner i paral·lel a la ruta principal ja esmentada, que connectaria *Dertosa* amb *Saguntum*, anomenat “Via de la Costa” i que connectaria amb la Via Augusta entre Borriana i Nules; també es troba molt prop de la costa, actualment a 2,50 km en línia recta, i al nord de la platja de Nules. A la gola de l’Estany, sembla que hi ha hagut un fondejador, per les nombroses restes d’àmfores trobades. Hem de dir que l’àrea territorial on es troba la vil·la fou també poblada per altres establiments rurals veïns, com ja hem esmentat mes amunt. Així tenim que a una distància d’un quilòmetre i mig al NNE, a l’anomenat Alter de l’Alcúdia, han aparegut restes d’un probable assentament rural dels segles I al IV; a quasi dos quilòmetres, en direcció a la mar, es troba un altre assentament, anomenat el Rajadell, les restes del qual s’han datat aproximadament del segle I al III (Figura 7).

La distància de la vil·la de Benicató al *Municipium Saguntinum* tan sols és d’uns 30 quilòmetres, la qual cosa vol dir que pertanyia a l’*ager* de la ciutat, com la resta dels establiments rurals de la Plana Baixa. Així doncs, la xarxa econòmica del focus ciutadà de Sagunt s’estenia àmpliament per les terres de la plana meridional de Castelló, i sens cap dubte la finca agrícola de Benicató es trobava totalment lligada a una agricultura de planúria. La vil·la, per altra part, constitueix un centre poblacional local prou important, ja que creiem que als voltants, o dins mateix del *fundus*, es trobaven les vivendes o *casae* dels camperols lliures, disperses per la rodalia, i relacionades, mitjançant lligams econòmics, amb la finca rústica principal.

Pel que sembla, no existien *vicus* o aglomeracions de pagesos entorn de les esmentades propietats, encara que arqueològicament no en sabem res. A uns 3 quilòmetres cap a l’oest de Benicató es troben els últims contraforts orientals litorals de la Serra d’Espadà, allò que podríem denominar el *saltus montense*, i la *silva*, és a dir, l’àrea muntanyenca amb bosc, lloc privilegiat per a la cacera domèstica destinada a les vil·les del pla (Figura 8). També hi trobem uns *balneae* o banys públics gràcies a l’existència de fonts termals, situades al peu de la muntanya de Santa Bàrbara, al cim de la qual existia també un petit i modest santuari, d’origen preromà, però que va tenir el seu millor ressò des de la segona meitat del segle I, fins a la primera meitat del segle II, curiosament les mateixes dates que el període florent de Benicató i potser de les altres vil·les de la zona. Les excavacions dutes a terme al jaciment de Santa Bàrbara han demostrat que des de l’any 140 fins al 260, el santuari resta quasi abandonat; a partir d’aquesta darrera data, fins molt a finals del segle IV, el lloc torna a ressorgir, essent abandonat i destruït molt al començament

del segle V, entre l'any ± 395 i el 400 (Vicent, 1981, 220-201).

EL MEDI CLIMÀTIC

Climatològicament l'àrea sud-oriental del terme de Nules presenta actualment —i hem de creure que durant el període comprés entre els segles I i IV no diferiria gaire de l'actual— unes característiques benignes de clima mediterrani que classifica la zona com del tipus semiàrid, mesotèrmic (Quereda, 1976).

La climatologia actual del Camp de Nules presenta els següents paràmetres:

Precipitació mitjana

Primavera: 103,40 mm.

Estiu: 72,70 mm.

Tardor: 203,20 mm.

Hivern: 109,80 mm.

Nombre mitjà de dies de precipitació estacional

Primavera: 17,60 mm.

Estiu: 9,90 mm.

Tardor: 16,40 mm.

Hivern: 14,30 mm.

Per altra part, la mitjana de dies de precipitació anual és de 58,20 i la quantitat de 489,10 mm, repartida mensualment d'aquesta manera: gener 31,80 mm; febrer 29,50 mm; març 29,60 mm; abril 41,00 mm; maig 32,80 mm; juny 23,90 mm; juliol 13,20 mm; agost 35,60 mm; setembre 64,90 mm; octubre 79,50 mm; novembre 58,80 mm i desembre 48,50 mm.

La temperatura mitjana anual és de 16,86 °C, repartida així: gener 10,10°C; febrer 11,10°C; març 12,40°C; abril 14,70°C; maig 18,10°C; juny 21,80°C; juliol 24,70°C; agost 24,50°C; setembre 22,50°C; octubre 18,20°C; novembre 13,70°C; desembre 10,60°C.

Les altres dades obtingudes són:

Amplitud tèrmica diària mitjana anual: 10,40°C

Temperatura màxima mitjana anual: 22,06°C

Temperatura mínima mitjana anual: 11,66°C

Màxima absoluta mitjana anual: 31,79°C

Mínima absoluta mitjana anual: 4,04°C

DISPOSICIÓ CONSTRUCTIVA DE LA VIL·LA

Les restes arquitectòniques descobertes actualment comprenen la part central de l'establiment, compost per un conjunt parcial de 35 habitatges amb un total mínim de 594,45 metres quadrats, que ocupen una

extensió de 2601 metres quadrats, és a dir, 26 àrees i 1 centiàrea (Figures 6 i 9). Solament 16 estances tenen la planta completa, 12 a la *pars urbana* i quatre a la *pars frumentaria* (1,2,3,4,5,6,8,9,10,12,13,16, i 23,24,25,26); de la resta d'estances, 7 tenen al descobert almenys un 30% de la seua superfície, totes de la *pars urbana* (7,11,14,15,17,18,30), i altres 12, pràcticament es troben per excavar en la totalitat; 8 a la *pars urbana* (19,20,21,22,32,33,34,35) i 4 a la *pars frumentaria* (27,28,29,31).

PARS URBANA

Recintes amb *Opus musivum*

Estatge 2: planta quadrada de 21,16 m². El sòl es troba cobert per un paviment d'*opus tessellatum*, el qual pujava uns 30 centímetres per damunt del sòl dels estatges veïns, i constitueix un mosaic geomètric en blanc i negre fabricat amb tesselles allargassades amb motius com ara sanefes, espirals, quadres i rombes i un medalló central decorat amb una rosassa envoltada de motius vegetals (Figura 10). Els basaments dels murs els formaven uns blocs irregularment escairats, amb un gruix de 0,60 metres de mitjana. Les cares internes tenien un arrebossat on s'havia pintat una capa amb colors roig i blau. Aquesta estança es trobava al costat de ponent de l'*hypocaustum* que conforma l'estatge 3 i al sud d'un petit habitacle de planta quadrada, estatge 1, i de 16,56 m² amb un sòl de terra. Existeixen tres llindars que permeten el pas a l'estatge 12, a la galeria oriental del peristil, i al probable canal de desaigüe de 0,60 metres d'amplada que separa els estatges 11, 12 i 13 del gran recinte 14. Aquest canal prové del pati porticat i estaria relacionat amb el desguàs provinent de la canonada de plom de l'estany, la qual tindria un traçat per sota del terra i de la porta d'accés del peristil i aniria cap a un dipòsit d'aigua que podria trobar-se en el camp veí entre els estatges 11 i 14.

Estatge 13: planta quadrada de 22,08 m². El paviment estava recobert per un pis d'*opus tessellatum*, formant un mosaic en blanc i negre construït amb tesselles calcàries quadrades; la decoració de tot el conjunt és del tipus geomètric, inclòs el medalló central (Figura 11 i 12). Es trobava enlairat uns 30 centímetres per damunt del sòl dels estatges veïns. El mur meridional mancava totalment. L'amplària mitjana de les parets no arriba al mig metre de grossària. L'esmentat mosaic d'aquesta estança sembla ser que fou amortitzat a la segona meitat del segle III, ja que el van cobrir amb un pis grollerament enlluït amb calç i arena.

Altres recintes de la *domus*

Comprenen les habitacions de la part residencial de la vil·la, les quals es troben als sectors nord, est i sud del conjunt central del peristil, formades pels estatges 1, 2, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19,

20, 21, 32, 33, 34, i 35. La manca d'informació del registre material de les deficientes excavacions i la pèrdua de la major part de les peces arqueològiques que varen aparèixer no ens permeten reconèixer la funcionalitat de les estances. Per altra part, els treballs de neteja i reexcavació que vàrem dur a terme posteriorment no ens van donar millor informació, ja que no aparegueren nivells ocupacionals estratigràficament clars; de fet tot es trobava pràcticament remenat, tret del nivell inferior que recobria el jaciment, i que només vàrem excavar en part. És per això el gran interès que representaria iniciar nous treballs d'excavació als terrenys veïns que envolten la vil·la per la banda de ponent i també per la meridional.

Recinte termal

És un petit conjunt format per tres estatges interrelacionats amb el sòl per sota del nivell dels altres habitacles (Figura 13).

Estatge 3: planta quadrangular de 18,33 m² de superfície. Tenia doble parament intern en tres cantons, amb un gruix de 20 centímetres, la resta de la fàbrica assolia la mitjana dels 70 centímetres de gruix. La construcció, prou acurada, estava constituïda per una maçoneria ordinària feta amb una tècnica molt "iberoromana" (Figura 14). El paviment, format per *opus signinum* va aparèixer molt destruït. Es conservaven molt bé les petites columnetes de maons o *lateres besalia* corresponents a l'*hypocaustum*. Aquest recinte es comunicava amb l'estatge 4 mitjançant una porta de 80 centímetres de llum.

Estatge 4: planta quadrangular de 9,80 m². El gruix mitjà dels murs era de 80 centímetres. El sòl també el recobria un *opus signinum* i continuava formant part del hipocaust, ja que tenia restes dels *lateres besalia* semblants a l'esmentat estatge anterior. S'accedia a la cambra següent a través d'una porta de 80 centímetres de llum.

Estatge 5: planta quasi rectangular amb una superfície total d'11 m². El sòl era de terra batuda i sens dubte formava part del conjunt termal. El gruix mitjà dels murs era de 60 centímetres. Adossat al mur nord, i a mitja alçada, apareix penjat un canaló fabricat amb *tegulae*, el qual pertanyia a una fase de remodelació constructiva d'època posterior.

Cal esmentar que a l'estatge 3, es varen recollir trossos de marbre del pis de dalt on es trobaven les habitacions superiors, ja desaparegudes, igual que les *suspensurae* de l'hipocaust.

El pati central

Constitueix l'eix central de l'edifici, si no geomètric, almenys convièncial de la *domus*. (Figura 15). En aquest cas el forma un gran pati porticat o *peristylum*, de planta quadrada o, per ser més exactes, quadrangular, ja que fa 22,40 x 24,00 metres, amb una superfície de 537,60

m². Els murs laterals de les galeries est i oest tenien quatre basaments de columnes cadascuna, la major part de les quals han desaparegut a causa de la falta d'interés per part dels responsables del patrimoni històrico-artístic de l'època.

L'actual projecte de reconstrucció del jaciment encarregat per la Diputació de Castelló a un equip d'arquitectes, té també l'objectiu d'estudiar a fons la modulació dels esmentats basaments amb la finalitat de conèixer l'estructuració columnaria del peristil de la *domus*.

Al centre del peristil es troba un estany circular de 7,60 metres de diàmetre fabricat amb *opus testaceum*, format per maons ben cuits o *lateres*, trossos de teules planes o *tegulae* i fragments de grans tenalles o *dolia*, tot treballat amb *opus caementicium* i revestit mitjançant un enlluït format pel mateix ciment d'argamassa (Figura 16). Al cantó oest, per la cara interna, existia un forat rectangular amb la finalitat de desguassar l'estany (Figura 17); per la cara externa, i per sota del nivell del pis de terra, hi havia un altre forat d'eixidiu canalitzat per una canonada de plom d'uns cinc centímetres de secció. Les aigües vessaven directament al sòl, però a l'entorn de l'eixidiu esmentat, i enmig de les capes impermeables de les terres argiloses, s'havia estès un llit d'arenes de mig metre de gruix que servia de filtre d'absorció ràpida de l'aigua expulsada i evitava l'entollament i la consegüent humitat del terreny. Molt probablement, com ja hem esmentat abans, el desguàs connectava amb el canal, per cert molt ben construït, que transcorre entre els estatges 11, 13 i 14, i que actualment es perd sota les terres del camp veí del costat que mira a mar. A la part meridional de la piscina es varen trobar dues canalitzacions que portaven l'aigua a fi d'emplenar l'estany; anaven per sota del sòl de terra i procedien de direcció divergent. Es trobaven fabricades grollerament amb morter i trossos de teules o *tegulae*. Posteriorment es va construir un altre canalís al aire de pitjor factura, molt prop d'ambdós.

Entre la vorera nord de l'estany i el mur septentrional del pati, es va construir un passadís o andana de 7,90 metres de llargada i 2,90 d'amplada, fabricat amb *opus signinum* de qualitat prou dolenta. El sòcol de la paret del passadís estava format per maons amb morter i decorat, a la base, per una motlura de migrada qualitat feta amb un tosc *opus caementicium*.

Envolten el pati porticat actualment tres galeries, corresponents a les bandes occidental, septentrional i meridional. El més llarg assoleix 21 metres i correspon al de la part nord, les altres dues mesuren 20 metres; l'amplada de cadascuna és la mateixa: 3,90 metres.

PARS RUSTICA

De moment no tenim cap dada que ens permeta reconèixer el sector destinat a la cuina i als estatges dels esclaus i/o treballadors agrícoles, ni dels estables del bestiar.

PARS FRUMENTARIA

És la zona on es troben les instal·lacions de cellers i almàsseres, premses, dipòsits, graners, etc. de la vil·la. Per les estructures constructives aparegudes, això correspon al sector oriental de l'edifici i compost pels recintes 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, i 31. Aquest últim es trobava al costat d'un paviment d'*opus testaceum* de 5,50 metres de longitud i 1 metre d'amplària, a l'extrem oest hi havia un forat o pouet d'1 metre de radi i una profunditat de 0,50 metres. Aquesta estructura pertany a una possible almàssera. Un altre recinte prou interessant correspon a l'estatge 23, amb una superfície total de 8,12 m² i el sòl de terra batuda; en un racó hi havia les restes d'una gran tenalla o *dolium* d'un metre de diàmetre. Els estatges 23, 24, 25 i 26 formaven un conjunt homogeni, ja que les mesures de superfície eren molt semblants: 8,12 m², 10,08 m², 10,08 m², i 9,89 m². Els paviments eren tots de terra batuda. Per sota del mur nord de l'estatge 23 corria, en direcció oest-est, una petita paret de 30 centímetres de gruix i que molt possiblement formés part d'un canal de claveguera o de desguàs pertanyent a un moment anterior. També l'angle nord de l'estatge 26 va ser construït en forma de xamfrà per no interferir un altre canal de desguàs de direcció sud-nord, pràcticament adossat al mur oest i que probablement també fou construït en un període més antic.

En aquest sector oest, encara resta una bona part per reexcavar-lo i, possiblement, ens permetria conèixer altres possibles restes constructives, incloent-hi els estatges 28, 29, 30, i 31.

L'EVOLUCIÓ CONSTRUCTIVA DE L'EDIFICI

La fàbrica de tot el conjunt edificat no correspon a una única fase constructiva. A grans trets hom pot reconèixer almenys tres moments diferents. La manca d'informació de les malaurades excavacions inicials, portades sense cap mètode científic, no ens ha permès tenir a l'abast dades que haurien pogut aclarir les diferents construccions i refaccions al llarg de la vida de la vil·la. Per la nostra part, les reexcavacions parcials i la neteja del jaciment només ens van permetre constatar l'absència d'una estratigrafia vàlida i l'única presència d'un nivell de terres grogues molt compactes que constituïen la base inicial del terreny i on van aparèixer les escadusseres restes dels materials arqueològics recollits. Per cert, l'acumulació d'aquest tipus de terres argiloses compactades, per tot arreu

del jaciment, ens fa creure que són les restes dels murs de fang desfets de l'edifici.

LES FASES OCUPACIONALS

La fase inicial de l'establiment agrícola creiem que correspon, gràcies a les migrades troballes del registre material, a un moment corresponent a les darreries de l'últim terç del segle I a.n.E. que pertany al període inicial del principat d'August, encara que futures excavacions, a la millor, ens permetran pujar uns anys més i situar-lo a l'etapa tardorrepblicana, cap a mitjans del segle I a.n.E., ja dins de l'etapa cesariana, que fou el moment de fundació dels primers establiments agrícoles, tal com va succeir a les terres de Catalunya, encara que sembla que a les nostres contrades del País Valencià, aital fase fundacional va tenir un endarreriment d'uns vint anys. De tota manera hem de reconèixer que no tenim reconeguda cap resta constructiva d'aquest moment.

La fase següent constatada a la vil·la de Benicató *grosso modo* es pot fixar als voltants del segle I, període en el qual l'establiment pensem que va començar a desenvolupar-se arquitectònicament, encara que la informació arqueològica és molt migrada, tant des del punt de vista del registre material, com del constructiu.

La tercera fase que correspondria a partir de la segona meitat del segle II i principis del III és, al nostre entendre, el moment de màxim esplendor de la vil·la. En aquesta fase el peristil porticat es troba totalment construït, com també l'estany, a l'hora que es col·loquen els mosaics als estatges 2 i 13. El període d'estabilitat econòmica de l'esmentada fase resta truncat de colp, ja que els mosaics foren coberts per un tosc paviment de terra i morter entremig del qual es varen tobar diverses monedes posteriors a l'any 256. Això voldria dir que fou abandonada, si no totalment, almenys en part, ja que sembla que no s'han trobat restes d'incendi o destrucció violenta al conjunt de l'edifici, i que els nous ocupants o propietaris de la finca no participaven del gust per l'art musical.

La quarta fase ocupacional, ja quelcom més decadent correspon, doncs, a la darrera del segle III i es perllongaria fins a un moment indeterminat del segle IV, potser cap a la primera meitat, a causa molt probablement de la inseguretat i decadència econòmica inicials. A la ciutat de *Saguntum*, una *domus* de certa importància amb mosaics de bona factura fou abandonada abans del segle IV, la qual cosa ens mostra que si bé la recuperació a l'època de Dioclecià va ser positiva a grans trets, en casos concrets i especialment al món rural, la davallada de la segona meitat del segle III va impactar negativament molts *fundus* del litoral de

les províncies tarragonesa i cartaginesa. Malgrat tot aixó, les activitats de la vil·la de Benicató podrien haver-se perllongat, molt afeblides, fins als últims anys del segle V i/o molt a principis del VI, encara que les evidències arqueològiques ceràmiques són molt migrades i les restes constructives inexistents.

Fins ara no tenim al nostre abast cap informació més de la vida de l'establiment de Benicató, però no s'ha d'excloure la possibilitat que les futures excavacions ens puguin aportar noves dades per modificar i millorar el migrat panorama històric i arqueològic que hem presentat ací.

PASSAT, PRESENT I FUTUR DEL JACIMENT. LA PROTECCIÓ PATRIMONIAL DE LA VIL·LA.

Després de les ja esmentades campanyes d'intervenció arqueològica dutes a terme pel Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques de la Diputació, els anys 1973 i 1974, el jaciment va quedar en part abandonat, i encara que l'arqueòleg provincial va realitzar diverses gestions per tancar i consolidar les restes arquitectòniques de la vil·la, així com també per comprar els terrenys adjacents, no van tenir cap ressò en els responsables polítics del moment. L'any 1976 el consistori de Nules va demanar a la corporació provincial l'usdefruit dels terrenys del polígon 23, parcel·la 485 del plànol cadastral 1/2000, com una cessió per a l'ús, custòdia i conservació de Benicató: *"A este efecto el Ayuntamiento se compromete a cercar debidamente el recinto del solar de su emplazamiento previa limpieza de tierras y escombros, a plantar arboles de ornamentación que lo enmarquen convenientemente, a realizar los trabajos adecuados para [su] reconstrucción bajo dirección técnica, y a tenerlo limpio y vigilado"*. Tanmateix, fins al cap d'onze anys després de la intervenció del Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques, no es varen iniciar els primers treballs metòdics de restauració i consolidació de les restes constructives del jaciment, sota la direcció tècnica d'un dels signants (C.O.) i la supervisió del SIAP, conjuntament amb la col·laboració de l'Ajuntament de Nules, de la Diputació i la Conselleria de Cultura, Educació i Ciència de la Generalitat, per mitjà de la Direcció General de la Joventut i Esports, qui va organitzar dos campaments internacionals de treball, al llarg dels mesos de juliol i agost dels anys 1985 i 1986. En aquests quatre mesos es varen assolir tot una sèrie de tasques pendents durant més d'un decenni, com la neteja de terres, desbrossament, recomposició i restauració d'estructures constructives, així com el tancament del recinte. També es van fer reexcavacions parcials en certs indrets del jaciments que havien quedat pendents, tot i que certes zones no es van

tocar. Hem d'esmentar també, la permanent i entusiasta col·laboració d'En Vicent Felip Semper i el gran ajut posat al nostre abast per l'Ajuntament de Nules, el qual va deixar una brigada d'obriers municipals per a les feines més dures.

La vil·la havia patit una esfereïdora descurança que venia reflectida per una forta acumulació de terres, matolls i gran quantitat de brossall que cobrien pràcticament totes les restes arquitectòniques, moltes d'aquests destruïdes intencionadament, unes altres escampades per ací i per allà; oferint tot plegat un lamentable aspecte.

La primera intervenció, per tant, fou netejar tots els sectors del jaciment, per a retirar posteriorment totes les pedres o carreus caiguts i dispersos dels nombrosos murs quasi desfets. Per tant, eixa actuació fou fonamentalment necessària; per una banda es netejaven els recintes i per una altra es recollia la maçoneria original per començar la reconstrucció dels sòcols del murs enderrocats. Els carreus i blocs petris es varen seleccionar en funció de la mida i naturalesa, per tal de facilitar les tasques de consolidació de totes les estructures.

La colla de treballadors deixats per l'Ajuntament de Nules van retirar totes les terres acumulades, alhora que participaren en les excavacions de certs indrets, on es necessitava el pic i la pala. També alguns obrers van intervenir en la fase de reconstrucció, la qual fou la més difícil, atesa la gran destrucció de la major part dels recintes. Per fer front a l'esmentada problemàtica, s'organitzaren dues fases d'actuació: la primera es concentrava en els recintes millor conservats i de més alt interès arqueològic, com per exemple, entre altres, el peristil i l'hipocaust; en la segona s'actuava als recintes més secundaris i d'altres encara no excavats, o desapareguts en part, en aquest cas dependències d'emmagatzematge, dipòsits, etc. Així doncs, a la primera fase es van consolidar els recintes 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 13, 14, 15, 16, 17 i 18. L'alçada dels basaments dels murs, uns 20/30 centímetres i en certs casos fins a 40/60 centímetres, es va diferenciar de la part original mitjançant unes línies fabricades amb trossos de maó, cedides per una rajoleria de Nules. L'esmentada feina reconstructiva va estar a càrrec d'un obrer especialitzat de la colla municipal.

En els recintes 3 i 4, corresponents a l'hipocaust, els treballs de consolidació foren més complicats i entretinguts, ja que ambdós tenien un aparell més acurat i per la presència de les nombroses columnetes de rajola que sostenien el doble sòl del *caldarium* i del *tepidarium*. També l'àrea central del peristil i l'estany circular va ser restaurada, ja que la cara superior de la paret de l'estany de la part NO es trobava, en part, desfe-

ta. L'andana d'*opus signinum*, situada entre la piscina i el mur nord del peristil, també va ser objecte d'una consolidació.

El peristil o pati porticat fou un objectiu principal: s'hi va consolidar tot el perímetre, especialment es varen tornar a col·locar els basaments de pedra de les columnes, que es van poder reconstruir en part graciès a l'existència d'un tros de fust recuperat d'un robatori que havia patit el jaciment. Hem d'agrair a En Joan Vicent Cavaller les gestions detectivesques portades a terme fins a recuperar l'esmentat fust.

La segona fase d'actuació va comprendre la consolidació dels recintes 1, 2, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18 i 30, així com la part restant de la voreira de l'estany.

A la campanya de 1986 el jaciment ja es trobava tancat de manera adient, doncs el 1975 la Diputació va iniciar la primera fase: alçà un mur d'uns dos metres d'alçada, però no va acabar de col·locar la part de la tanca metàl·lica, per falta de pressupost. Així, per tant, s'aprofità l'esmentat mur; es va consolidar, pintar i l'Ajuntament hi va col·locar la tanca de fil d'aram i una portalada de ferro.

La neteja i reexcavació dels recintes 12 i 13 van permetre estudiar, en aquest últim, la base del mosaic o *opus signinum* i, en el primer, la neteja del *dolium* que conservava la meitat inferior en bon estat. També es va intervenir en els recintes 11, 13 i 14, així com en el desaigüe que transcorria entre els citats espais, que fou netejat. Prop de l'angle SE del peristil, quasi a la base del mur oriental, es va trobar un os llarg d'un bòvid encastat entre la terra i els carreus, i que molt probablement era una ofrena fundacional, cosa que es troba molt freqüentment a les construccions del món ibèric.

¿Què ha passat en els darrers deu anys? Finalitzats els camps de treball, el jaciment, en un primer moment, feia goig de veure; mancava, doncs, establir un programa de rehabilitació i defensa de la parcel·la i comprar els terrenys dels voltants. L'Arqueòleg provincial (F.G.) va iniciar unes gestions dirigides a la presidència de la corporació provincial a fi d'adquirir els esmentats terrenys, però malauradament no van tenir cap ressó; tampoc l'alcaldia de Nules no respongué positivament a la sol·licitud. A poc a poc el lloc començà a degradar-se per l'erosió natural i l'activitat vandàlica dels mal anomenats afeccionats a l'arqueologia i cercadors de tresors, que hi acudien munits de detectors de metalls. La brosa tornà a cobrir totes les restes, la porta i el cartell foren destruïts i novament la incúria social va resorgir amb força. L'interés personal del director del Museu Municipal de Nules, En Vicent Felip, per conservar el jaciment romangué quasi una tasca impossible, encara que hom aconseguia

una mínima actuació del consistori per mantenir-lo. Avui en dia almenys es troba una altra vegada net de brossalla. Però la vil·la, ara per ara, no aprofita per a ningú, ni per als arqueòlegs ni per al públic, mal tancada, mig destruïda i poc estimada per tot un poble que la ignora olímpicament.

Hem de dir que actualment el Servei d'Arqueologia de la Diputació ha encarregat un projecte de realitat virtual, que es troba ja a finalitzat.

Fins ara hem parlat del present i d'un proppassat gens digne, haurem per tant d'establir les bases per a una etapa propvinent. Ja és hora que l'únic testimoni d'un passat històric, una vil·la rural romana, avantpassat directe que mostra la riquesa agrícola d'una comarca que a l'actualitat encara continua sent fèrtil i abundosa en fruits, siga objecte del respecte i de la dignitat que mereix un testimoni d'aital categoria. Què es pot fer per salvaguardar-la?

El Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques de la Diputació de Castelló, té previst presentar un projecte interdisciplinari d'intervenció arqueològica consistent en un programa dividit en tres fases. En la primera s'haurà de netejar i reexcavar novament la parcel·la actual, acabar de consolidar i rehabilitar definitivament les estructures constructives mitjançant un projecte tècnic d'actuació arquitectural. Calculem que aquesta fase pot durar un any.

La segona fase consistiria en comprar els horts veïns i establir els límits reals de la vil·la de Benicat—; una vegada coneguda la seua extensió, delimitar-la mitjançant una nova tanca que supliria l'actual. Iniciar campanyes sistemàtiques i permanents d'excavacions al llarg dels propers anys. En aquesta fase col·laborarien diferents especialistes d'altres centres de recerca i de les universitats de Castelló i València. Segons es vagen trobant noves estructures, es realitzaran les oportunes tasques de consolidació i restauració.

La tercera i darrera fase tindria com a objectiu, la creació d'un espai arqueològic per a la visita pública. Això implica remodelar i enjardinar tot el recinte de la vil·la excavada. Seria prou interessant construir dins del mateix jaciment un xicotet edifici d'exposició museística monogràfica, on s'exposarien, de manera didàctica, fotografies de les excavacions arqueològiques, maquetes amb reproduccions de la vil·la, la seua història, el desenvolupament del jaciment, etc. Caldria també establir uns sistemes electrònics de protecció i alarma del recinte, connectats amb la policia local, per tal que l'aïllament del jaciment no fos cap problema per a la seua vigilància permanent.

Els materials arqueològics arreplegats al llarg de les campanyes d'excavacions haurien d'anar al Museu Municipal d'Història de Nules, on

s'haurien d'habilitar noves vitrines per a l'exposició pública.

L'increment d'un projecte com el que acabem d'exposar, no sols és de caire cultural i proteccionista, sinó també econòmic i d'oferta promocional de la pròpia localitat de Nules, ja que el jaciment permetria incloure'l dins d'un circuit intercomarcal de visites turístiques a nivell provincial, comunitari, nacional i europeu; ja existeixen experiències semblants, com ara els jaciments ibèrics de Calafell, a Tarragona o la Bastida de les Alcuses, a València, etc.

La Generalitat Valenciana, la Diputació de Castelló i l'Ajuntament de Nules han de complir un deure essencial, defensar un patrimoni cultural de tots i donar-lo a conèixer als ciutadans propis i forans. El nostre, com a arqueòlegs, treballar perquè siga una realitat, a més de contribuir científicament al coneixement del nostre passat col·lectiu. Esperem, doncs, que d'ací un pocs anys ens poguem reunir de nou per anar a visitar ple-gats la vil·la de Benicató, i que en contemplar les seues runes dignifica-des, ens poguem sentir un poc més lligats als nostres avantpassats.

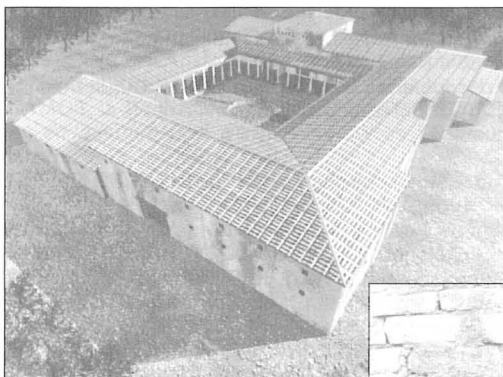
BIBLIOGRAFIA

- ABAD CASAL, L. (1985): *Arqueología romana del País Valenciano: panorama y perspectivas*. I Jornadas de Arqueología de la Universidad de Alicante, pp. 337-382. Alicante.
- ALCINA FRANCH, J. (1950): *Las ruinas romanas de Almenara (Castellón)*. Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura, XXVI, pp. 92-128. Castellón.
- ALCINA FRANCH, J. (1949): *El horno romano de Vall d'Uxó y su cerámica*. Saitabi, 31-32, pp. 12-26. Valencia.
- ARANEGUI GASCÓ, C. (1981): *La producción de ánforas romanas en el País Valenciano: Estado de la cuestión*. Archivo de Prehistoria Levantina, XVI, pp. 529-538. Valencia.
- ARANEGUI GASCÓ, C. (1982): *Excavacions en el Grau Vell (Sagunto, Valencia)*. (Campañas de 1974 y 1976), Serie de Trabajos Varios del SIP, 72, Valencia.
- ARANEGUI GASCÓ, C. (Coord.) (1996): *Els romans a les terres valencianes*, València.
- ARASA I GIL, F. (1984): *La Plana a l'època romana*. Miscel·lània de Textos en Homenatge a les Normes de Castelló, pp. 99-104. Castelló de la Plana.
- ARASA I GIL, F. (1987): *L'època romana*. Burriana en su Historia, I, pp. 43-59. Burriana.
- ARASA I GIL, F. (1990-91): *Un nou mil·liari de la via Augusta trobat a La Vilanova d'Alcolea (el Baix Maestrat)*. Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses, 15, pp. 447-456. Castellón.
- ARASA I GIL, F. (1995): *Territori i poblament en època romana a les comarques septentrionals del litoral valencià*. Tesis Doctoral. Universitat de València, València.
- ARASA I GIL, F. (en premsa): *Les comarques septentrionals del litoral valencià entre els segles IV i VI. Hispània i Roma d'August a Carlemany*. Congrés d'homenatge al Dr. Pere de Palol. Girona.
- ARASA, F., ROSAS, M. (1994): *Les ceràmiques fines tardo-romanes del jaciment de Sant Josep (La Vall d'Uixó, Castelló)*. III Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica, pp. 445-450. Barcelona
- ARASA, F., ROSSELLÓ, V. (1995): *Les vies romanes del País Valencià*. València.
- ARASA, F., VICENT, J. (1990-91): *Trobada d'una inscripció al santuari de la muntanya de Santa Bàrbara. Notes sobre l'arqueologia urbana de la Vilavella*. Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses, 15, Castellón, pp. 463-466 Castellón.

- ARIÑO, E.; GURT, J. M^a, MARTÍN-BUENO, M. A. (1994): *Les cadastres romains d'Hispanie: état actuel de la recherche*. Structures Rurales et Sociétés Antioques, pp. 309-328 Paris.
- BAZZANA, A. (1978): *Vestiges de centuriations romaines et d'un itinéraire preromaine dans la plaine de Castellón*. Archivo de Prehistoria Levantina, pp. 272-292. Valencia.
- BELTRÁN LLORIS, F. (1980): *Epigrafía latina de Saguntum y su territorium (Cronología. Territorium. Notas prosopográficas. Cuestiones municipales)*. Serie de Trabajos Varios del SIP, 67. Valencia.
- BLANES CALVO, E. (1987-1988) *Reconsiderant la Vil·la Romana de Benicató*. Estudis Castellonencs, 4, pp. 585-611. Castelló.
- CARANDINI, A. (1985) *I. Settefinestre. Una villa schiavistica nell'Etruria romana, II. La villa e i suoi reperti*. Modena.
- CATÓ = GALMÉS, S. (1927): *M. Porci Cató. D'agricolia*. Fundació Bernat Metge. Barcelona.
- COL·LUMELA, J.L.M. (1959) *Los doce libros de Agricultura*. Editorial Iberia, 2 vols. Barcelona.
- CORELL VICENT, J. (1986): *La dedicatoria a Venus procedente de la «Muntanyeta dels Estanys» (Almenara, Castellón) y Polibio 3, 97, 6-8*. Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura, LXII, pp. 247-260. Castellón.
- CORELL VICENT, J. (1989): *Inscripciones romanas de Almenara*. Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura, LXVI, pp. 173-206. Castellón.
- CORELL VICENT, J. (1994): *La Muntanyeta de Santa Bàrbara (la Vilavella, Castellón): ¿Un santuario de Apolo?* Anuari de Filologia, XVII, pp. 155-187. Barcelona.
- DOÑATE SEBASTIÁ, J. M. (1969): *Arqueología romana de Villarreal (Castellón)*. Archivo de Prehistoria Levantina, XII, pp. 205-240. Barcelona.
- ESTEVE GALVEZ, F. (1956) *Nuevos descubrimientos arqueológicos en Nules. La villa romana de Benicató*. Penyagolosa, 2. Castellón.
- FELIP, V. (1987): *La qüestió de les aigües entre Borriana i la vila de Nules*. Burriana en su Historia, pp. 173-273. Burriana.
- FELIP, V., VICENT, J. A. (1991): *Ibers i romans al Camp de Nules (Mascarell, Moncofa, Nules i la Vialvella)*. Nules.
- FERNÁNDEZ IZQUIERDO, A. (1980): *Estudio de los restos arqueológicos submarinos en las costas de Castellón*. Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses, 7, pp. 135-195. Castellón.
- FRONTÓ = VAN DEN HOUT, M. P. J. (1988): *M. Cornelius Fronto. Epistulae*. Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana. Leipzig.
- GARCÍA FUERTES, J. M. (1990): *Notas sobre el yacimiento de El Alter (Chilches, Castellón)*. Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura, LXVI, pp. 623-633. Castellón.
- GARCÍA FUERTES, J. M., MORANO POBLADOR, I. (1992): *Pipa: un lloc sagrat a l'aire lliure (la Vall d'Uixó, Castelló)*. Butlletí de l'Associació Arqueològica de Castelló, 12, pp. 45-60. Castelló de la Plana.
- GOMIS JUSTO, M. (1993): *El monetario del Museo de Nules: contribución al estudio de la circulación monetaria en la zona*. Gaceta Numismática, 111, pp. 55-66. Barcelona.
- GUSI, F., CASABÓ, J., PARRA, I. (1982-1983): *Estudio analítico-estructural de la industria lítica de El Estany Gran de Almenara (Castellón) y la dinámica de su paisaje litoral*. Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses, 9, pp. 35-54. Castellón.
- GUSI, F., OLARIA, C. (1977): *La villa romana de Benicató (Nules, Castellón)*. Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses, 4, pp. 101-144. Castellón.
- ITINERARIS = ROLDÁN HERVÁS, J. M. (1975): *Itineraria Hispana. Fuentes antiguas para el estudio de las vías romanas en la Península Ibérica*. Valladolid-Granada.
- JUVENAL = BALASCH, M. (1961): *D. Junii Juvenal. Sàtires*, I. Fundació Bernat Metge. Barcelona.
- LLOBREGAT CONESA, E. A. (1980): *Nuestra Historia*, II, pp. 9-200. Valencia.
- MARCIAL = DOLÇ, M. (1949): *M. Valeri Marcial. Epigrames*, I. Fundació Bernat Metge. Barcelona.

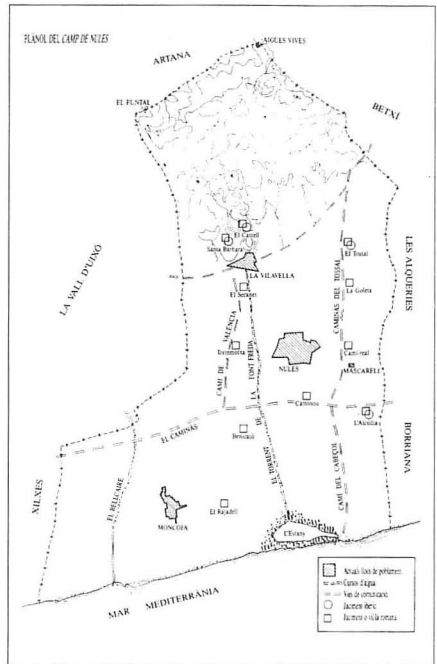
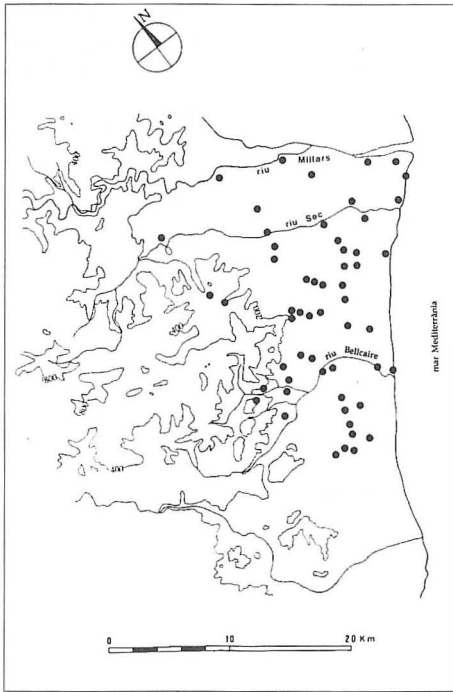
- MARCIAL = DOLÇ, M. (1955): *M. Valeri Marcial. Epigrames*, III. Fundació Bernat Metge. Barcelona.
- MARCIAL = DOLÇ, M. (1960): *M. Valeri Marcial. Epigrames*, V. Fundació Bernat Metge. Barcelona.
- MELCHOR MONSERRAT, J. M. (1996): *Iª campaña de prospecciones arqueológicas en el Palau/Tirado (Burriana): la cerámica*. IV Congrés d'Història i Filologia de la Plana, (Nules, 1994), pp. 69-80. Nules.
- MENEU, P. (1901): *Arqueologia bechinense*. Heraldo de Castellón, 12 i 15 de març. Castellón.
- MENEU, P. (1903): *Arqueologia bechinense. Errores*. Ayer y Hoy, 41, pp. 389-392. Castellón.
- MESADO OLIVER, N. (1966): *Breves notas sobre las ruinas romanas de "Els Estany" (Almenara)*. Archivo de Prehistoria Levantina, XI, pp. 177-196. Valencia.
- MESADO OLIVER, N. (1971): *Estatua femenina y Mercurio del Museo de Burriana (Castellón)*. Archivo Español de Arqueologia, 44, pp. 161-171. Madrid.
- OLARIA PUYOLES, C. (1986) *Benicató, la Plana Baixa*. Memòries Arqueològiques a la Comunitat Valenciana (1984-1985), pp. 123-124). València.
- PARRA, I. (1983): *An lisis pol nico del sondeo C.AL.81-sl*. Actas del IV Simposio de la Asociación de Palinologia de Lengua Española (Barcelona,1982), pp. 433-445. Barcelona.
- PARRA, I. (1984): *Acción humana y cambio climático en el sector sur de la Plana de Castellón entre 6000 BP y 1600 BP*. (Tesi de llicenciatura. Universitat de Barcelona).
- PARRA, I. (1985): *Propuesta de zonaci n pol nica para el sector Casablanca (Almenara), Torreblanca, provincia de Castellón*. Actas del V Simposio de la Asociación de Palinologia de Lengua Española (C rdoba, 1984). C rdoba.
- PLANCHAIS, N., PARRA, I. (1985): *Analyses polliniques des sédiments lagunaires et c tiers en Languedoc, en Roussillon et dans la province de Castellón (Espagne); bioclimatologie*. Actes du Colloque de bioclimatologie mediterraneenne. Theme II, 8 pp. Foundation Louis Emb rger. Montpellier.
- PLINI = GARCÍA Y BELLIDO, A. (1947): *La España del siglo primero de nuestra Era (según P. Mela y C. Plinio)*. Colección Austral, 744. Espasa Calpe. Madrid.
- PLINI = IAN, L., MAYHOF, C. (1967): *C. Plini Secundi Naturalis Historia. Libri XXIII-XXX*, I. Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana. Stuttgart.
- QUEREDA SALA, J. (1976): *El clima de la provincia de Castellón*, 134 pp. Diputación Provincial. Castellón de la Plana.
- RAMOS, J. E.; WAGNER, J., FERNÁNDEZ IZQUIERDO, A. (1991): *Los contactos comerciales en la antigüedad, a través del material arqueológico submarino*. Burriana en su historia, II, pp. 29-46. Burriana.
- REYNOLDS, P. (1993): *Settlement and Pottery in the Vinalopo Valley (Alicante, Spain) a.D. 400-700*, BAR International Series, 588, Oxford.
- RIBELLES, B. (s/a): *Colección de l pidas y antigüedades romanas de la ciudad y reyno de Valencia*, Archivo PP. Dominicos de València, ms. 17.
- RIPOLL S ALEGRE, P. P. (1977): *Estudio numismático en la villa de Benicató (Nules, Castellón)*. Cuadernos de Prehistoria y Arqueologia Castellonenses, 4, pp. 145-154. Castellón.
- RIPOLL S ALEGRE, P. P. (1979): *Los hallazgos monetarios de la excavación de Santa B rbara, la Vilavella (Castellón)*. Cuadernos de Prehistoria y Arqueologia Castellonenses, 6, pp. 223-246. Castellón.
- RIPOLL S ALEGRE, P. P. (1980): *Estudio numismático del yacimiento de Sant Josep (Vall d'Uixó, Castellón)*. II Simposi Numismàtic de Barcelona, pp. 211-215. Barcelona.
- ROSAS ARTOLA, M. (1980): *El mobiliari metàl·lic del poblat ibero-romà de Sant Josep (La Vall d'Uixó, Castelló)*. Cuadernos de Prehistoria y Arqueologia Castellonenses, 7, pp. 197-218. Castellón.
- ROSAS ARTOLA, M. (1984): *El poblat ibero-romà de Sant Josep (La Vall d'Uixó)*. Fonaments, 4, pp. 247-277. Barcelona.

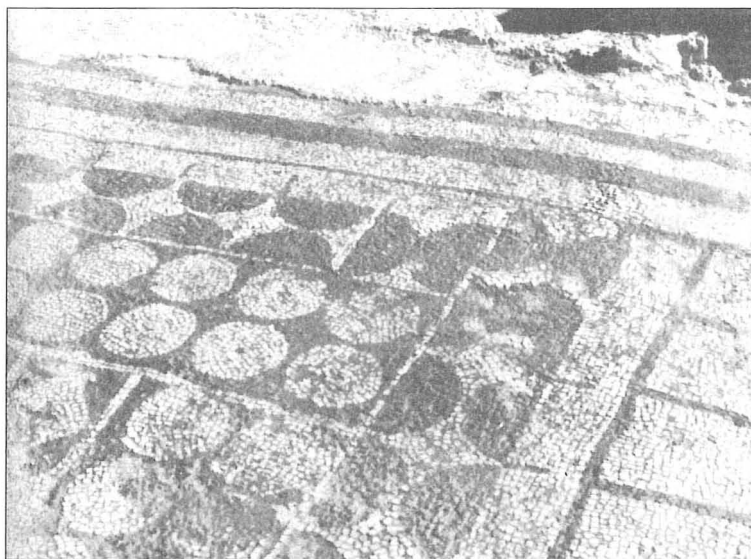
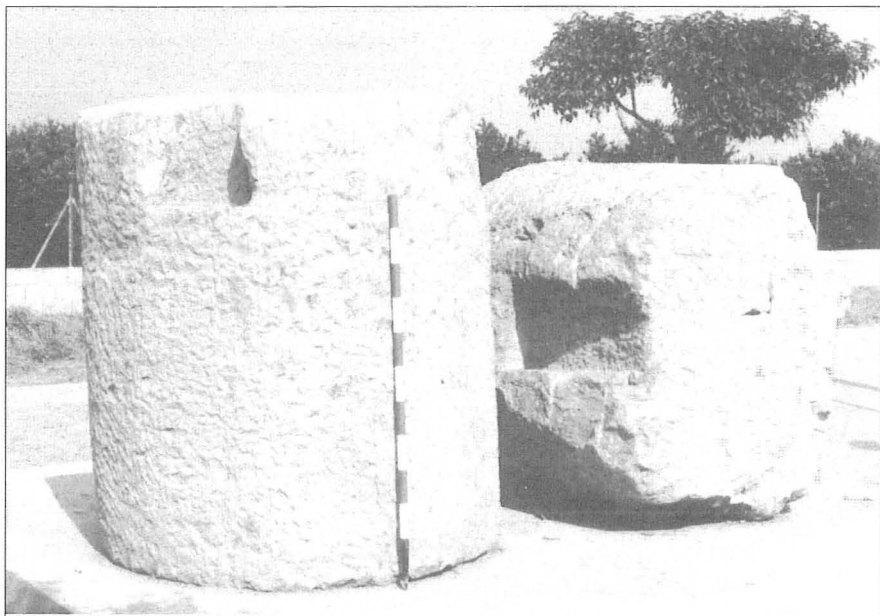
- ROSAS ARTOLA, M. (1993): «*Els vidres romans del poblat de Sant Josep (La Vall d'Uixó)*». Homenatge a Miquel Tarradell, pp. 807-813. Barcelona.
- ROSAS ARTOLA, M. (—): *Algunes àmfors africanes i hispàniques del moment tardo-romà del poblat de Sant Josep (La Vall d'Uixó, Castelló)*. Congrés d'homenatge al Dr. Pere de Palol. Girona.
- ROVIRA, Mª L. (1993): *Urbanismo y poblamiento de la Vall d'Uixó. Reflexiones en torno al nacimiento de una ciudad*. Urbanismo medieval del País Valencià, pp. 221-229. Madrid.
- ROVIRA, Mª L.; MARTÍNEZ, Mª T.; G MEZ, J.; RIVAS, L.; PALOMAR, V., FALCÓ, V. (1989): *La villa romana de Ux  (Vall de Ux , Castelló)*. Nota preliminar. Actas del XIX Congreso Nacional de Arqueolog , (Castellón de la Plana, 1987), pp. 757-768. Zaragoza.
- SANMARTÍ I GREGO, E. (1986): *Una patena visigoda d' s litúrgic trobada a Onda (Plana Baixa, Castelló)*. Cuadernos de Prehistoria y Arqueolog  Castellonenses, 12, pp. 261-266. Castellón.
- SARTHOU CARRERES, C. (s/a): *Provincia de Castellón*. Geografía General del Reino de Valencia. Barcelona.
- TARRADELL I MATEU, M. (1965) *Prehistoria i Antiguitat*. Història del País Valencià, vol I. 19-206. Edicions 62. Barcelona.
- UTRILLA, T. (1968): *El mercurio de Chilches. Bronce romano de excepción*. Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura, XLIV, pp. 20-36. Castellón.
- VALC RCCEL, A. (1852): *Inscripciones y antigüedades del Reino de Valencia*. Boletín de la Real Academia de la Historia, VIII, Madrid [1805].
- VERDEGAL, V.; MESADO, N., ARASA, F. (1990): *Sant Gregori. Borriana, la Plana Baixa*. Excavacions arqueològiques de salvament a la Comunitat Valenciana 1984-1988, II. Intervencions rurals, pp. 115-117. València.
- VICENT CAVALLER, J. A. (1980): *Conjunt monetari tardo-romà procedent del jaciment de Sant Josep (La Vall d'Uixó)*. Cuadernos de Prehistoria y Arqueolog  Castellonenses, 7, pp. 299-305. Castellón.
- VICENT CAVALLER, J. A. (1981): *Excavacions al santuari hispano-romà de Santa Bàrbara (La Vilavella de Nules, Plana Baixa)*. Cuadernos de Prehistoria y Arqueolog  Castellonenses, 6, pp. 181-221. Castellón.
- VICENT CAVALLER, J. A. (1994): *Tocant al topònim Nules*. Actes del III Congrés d'Història i Filologia de la Plana (Nules, 1992), pp. 343-355. Nules.
- WAGNER, J. (1980): *Dos ánforas romanas descubiertas en la costa de Nules*. Cuadernos de Prehistoria y Arqueolog  Castellonenses, 7, pp. 295-298. Castellón.

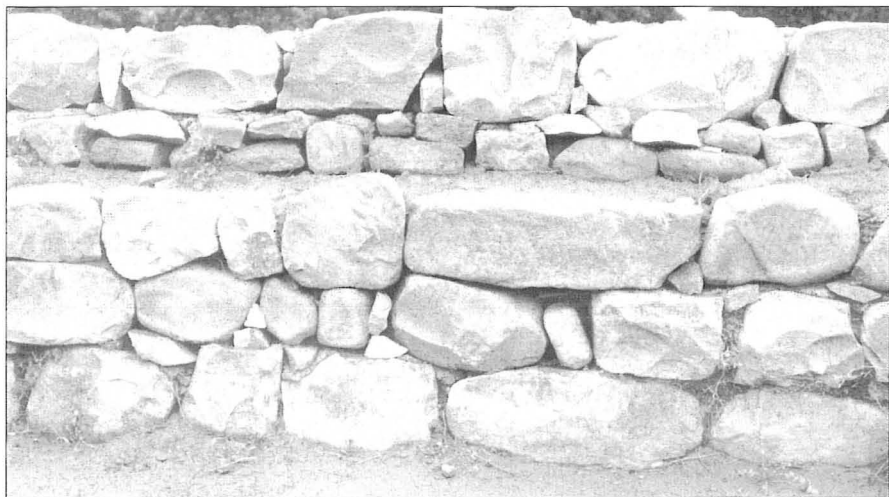
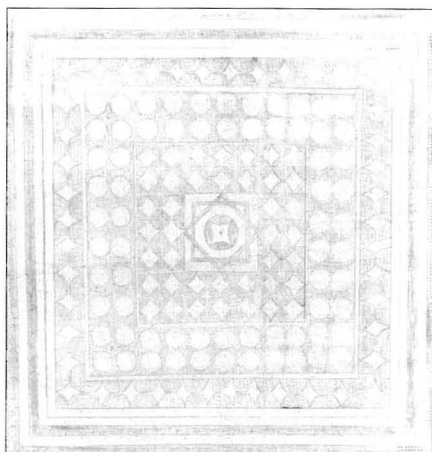
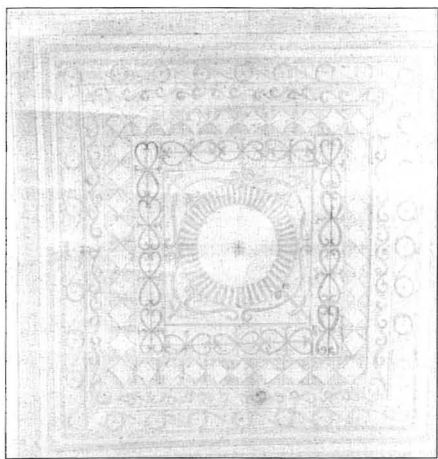

EL PROCES DE ROMANITZACIO A LA PLANA.
LA VIL·LA DE BENICATO (NULES)

EL PROCES DE ROMANITZACIO A LA PLANA.
LA VIL.LA DE BENICATO (NULES)

EL PROCES DE ROMANITZACIO A LA PLANA.
LA VIL.LA DE BENICATO (NULES)

